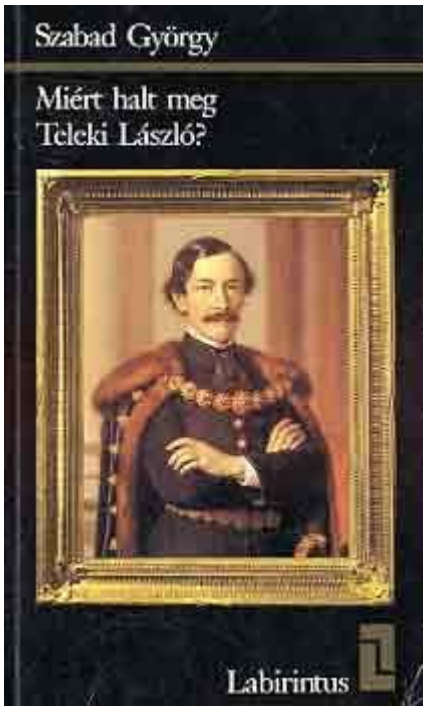
Szabad György

Miért halt meg Teleki László?

Helikon Kiadó

sorozatszerkesztő
STEINERT ÁGOTA

szaklektor
VÖRÖS KÁROLY

© Szabad György, 1985.

Felelős szerkesztő: Steinert Ágota
A sorozatot Kováts Imre tervezte
Művészeti vezető Szántó Tibor

A címlap Barabás Miklós: Teleki László, 1861 (az egri Dobó István Múzeum tulajdona) c. festmény felhasználásával készült.

A képeket Szabad György válogatta.

Megjelent 7,43 (A/5) ív terjedelemben, 50 000 példányban, Janson betűvel

HE 97 / ISBN 963 207 700 8 / ISSN 0236-7629

A képviselőház ülésének váratlan elnapolása

1861. május 8-án reggel zsúfolásig megtelt a Nemzeti Múzeum díszterme. Ott ülésezett az 1849 óta először egybehívott magyar országgyűlés képviselőháza. Több, mint egy hónapja kezdte meg munkáját, de még csak az előcsatározások fejeződtek be. Május 8-ára, erre a szerdai napra tűzték ki az érdemleges tanácskozások megkezdését. Az akkor megnyíló vitának kellett eldöntenie, hogyan foglaljon állást a politikai teendők tekintetében Magyarország tizenkét esztendei önkényuralmi igazgatás után végre szóhoz jutó parlamentje.

Előzetes megállapodás szerint az eltérő pártállású szónokoknak felváltva biztosították a felszólalás lehetőségét. Hogyne lett volna nagy az érdeklődés ezen a reggelen, hiszen köztudottá vált, hogy pártközi megegyezés folytán a képviselőház a karzaton helyhez jutó közönséggel együtt ezen a napon magát a két pártvezért, Deák Ferencet és Teleki Lászlót hallhatja.

Az ülés azonban váratlan bejelentéssel kezdődött. A képviselőház elnöke, Ghyczy Kálmán megindultságtól remegő hangon azt közölte ugyanis, hogy az éjszaka folyamán „Teleki László gróf meghalálozott". A bejelentést követő döbbent csendet női sikoltás szakította meg a karzaton, az állítólag eszméletét is vesztő Orczy Istvánné Lipthay Auguszta bárónő fájdalomkiáltása. A képviselők közül a nagy tekintélyű Deák Ferenc, akire a vita megkezdése várt, emelkedett szólásra. „Jelenleg nem vagyunk képesek tanácskozni" – mondotta. Indítványára az elnök menten el is napolta az ülést, majd Teleki László számos párthíve és az izgatott tömeg kíséretében a tragédia helyszínére sietett, a Teleki grófoknak a Szervita (ma Martinelli) tér északkeleti részén, nagyjából a mai garázsépület és irodaház találkozásánál fekvő palotájához.

Helyszíni szemle a Teleki-palotában

Mire Ghyczyék a Teleki-palotához értek, amelynek második emeletén volt a halott államférfi – előszobából, nappali és hálószobából álló – lakrésze, már ott volt Thaisz Elek, Pest város főkapitánya, oldalán Thanhoffer Károly városi főügyésszel és dr. Flór Ferenc kórházigazgató főorvossal, akikhez hamarosan dr. Kovács Sebestyén Endre sebész főorvos, majd Kirner József puskaműves, fegyverszakértő is csatlakozott. A főkapitányt ugyanis reggel ½ 8-kor gróf Teleki Gyula levélben, hamarosan pedig Anday Károly, a grófi család jószágigazgatója élőszóval tájékoztatta arról, hogy László grófot a felébresztése végett lakrészébe lépő inasa vérbe fagyva, holtan találta hálószobája padlóján.

A főkapitány a főügyésszel együtt ½ 9-kor látott hozzá annak a „szemlejegyzőkönyvnek" az elkészítéséhez, amelyben hagyományos módon rögzítették a helyszíni vizsgálat alkalmával elébük táruló látványt. De Teleki László személyének kiemelkedő fontossága és erőszakos halála kiszámíthatatlannak ítélt politikai következményei miatt, akkor még szokatlannak számító eljáráshoz is folyamodtak. Az egyik hírforrás szerint politikai elvbarátai kifejezett kívánságára, Mayer György fotográfussal 4 helyszíni felvételt készíttettek – minden valószínűség szerint – először a rendőri nyomozás hazai történetében.

A jegyzőkönyv és a két pár térhatású fénykép azonosan rögzítette a látványt. A visszatekintő számára némiképpen meglepő, hogy sokoldalúbb és részletesebb a jegyzőkönyv, mint a fényképsorozat. Az akkor még igen terjedelmes, állványos fényképezőgéppel ugyanis csak a szoba két sarkából tudtak felvételt készíteni a holttest és az azt környező tárgyak, bútorok elmozdítása nélkül, amitől a helyszíni vizsgálat lezárultáig nyilvánvalóan tartózkodni akartak. Így nemcsak – mint akkor technikailag még kivitelezhetetlen – felülnézeti kép nem készült, hanem fényképezetlen maradt a holttestnek a teljes bal oldala. Az igen becses fényképek, túl azon, hogy az utókor emberét a régmúlt drámai látványának részesévé teszik, így is fontos feladatot töltenek be: a helyszíni szemle jegyzőkönyvébe foglaltak megbízhatóságát bizonyítják.

Teleki László holttestét hanyatt fekve, „tökéletesen kinyújtott állapotban" találták a nagyméretű szoba bútorokkal legzsúfoltabb belső szögletének padlóján. Lábai a bevetett ágy és a virágmintás huzatú kanapé közti éjjeliszekrény irányában feküdtek (arra eshetett tehát utolsó pillantása is), jobbra tőle egy helyéből feltehetően kissé elmozdított asztalka állott ferdén, balra pedig egy mintás huzatú szék. Közvetlenül a holttest jobb lába mellett frissnek vélt horpadást találtak a padlón, kissé odébb pedig egy üres pisztolyt, amelyből – a fegyverszakértő megállapítása szerint – „rövid üdő előtt egy lövés történt".

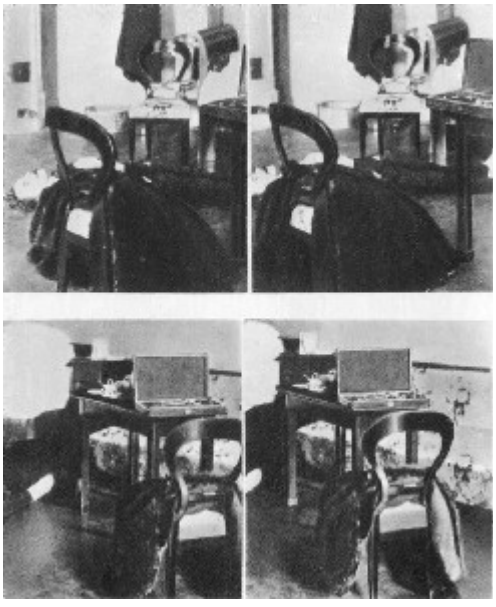
Teleki felsőkabátja, atillája és más ruhadarabjai a fogason, illetve egy székre vetve hevertek. Testén „fekete magyar nadrág, … veres tarka ing, alatta szőring, fekete nyakkendő rendesen felkötve" volt. Mint Teleki Gyula kihallgatása során előadta,

„épen úgy vala öltözködve”, mint előző este, amikor utoljára beszélt vele. A vizsgálatot végzők azt is szükségesnek látták feljegyezni, hogy „mindkét lábán fejér harisnya” volt, s azoknak „talpai porosak, illetőleg piszkosak valának”, amiből mindjárt arra következtettek, „miszerint az elhunyt halála előtt szobájában papucs nélkül fel s alá járkált”, abból pedig, hogy a paplanhuzaton „hasonló poros piszok volt, … mint a harisnya talpain”, logikusan arra, „miszerint az elhunyt gróf halála előtt járkálása közben az ágyra leheveredett”. A halott jobb kezének mutató- és hüvelykujját csípő fölött „a nadrágszíj alá … dugva” találták; de feljegyezték azt is, hogy bal keze a szív táján nyugodott, közel a vérrel szennyezett ing golyó ütötte szakadásához. A jegyzőkönyv tanúsága szerint vérfoltokat találtak a nadrágon, véres volt a padló a holttest bal oldalán. A két láb között és mellett kisebb-nagyobb vércseppeket fedeztek fel, sőt egy vércsepp egészen az éjjeliszekrény lábához fröccsent – a vizsgálatot végzők indokolt feltételezése szerint – akkor, amikor Telekit álló helyzetében a lövés érte, és összerogyott. A jegyzőkönyv egyértelműen leszögezte, hogy „a szoba padolatának egyéb részein, az abban lévő bútorokon, az ágyon és általában az egész szobában a … megjelölt helyek kivételével sehol a legkisebb vérnyom nem volt észlelhető”, amiből megfogalmazói azt a valóban logikus következtetést vonták le, „miszerint a halált okozó lövésnek azon a helyen kellett történnie, melyen a megboldogult grófnak hullája találtatott”. Ennek a megállapításnak érvényén mit sem változtatott az a gondosan pótjegyzőkönyvezett tény, hogy aznap délután, amikor a holttestet a boncolás elvégzése céljából felemelték, dereka alatt is nagy terjedelmű vérfoltot találtak.

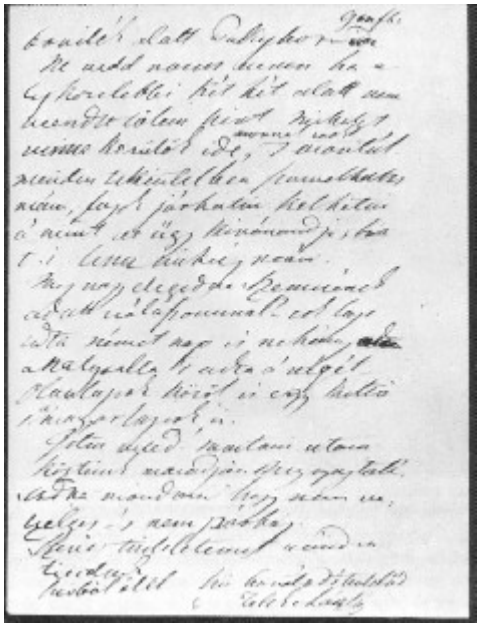
1. A Teleki-palota a Szervita (ma Martinelli) téren a II. világháború előtt

2-3. Teleki László szobája. 1861. május 8-án. Mayer György által készített két sztereófényképpár.

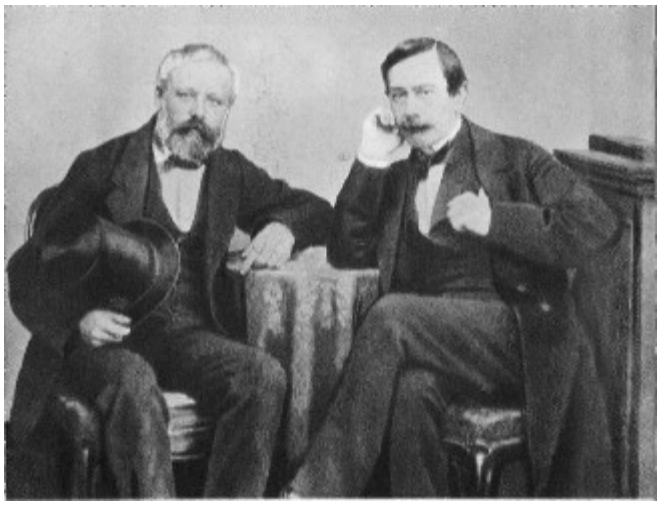
Felmerült – feltehetően az egykorú fényképek utólagos tanulmányozása nyomán – az a feltételezés, hogy a holttesttől balra levő szék ugyancsak „vérfoltos” lett volna. A körültekintő jegyzőkönyvezés azonban bizonyosan nem mellőzött ilyen fontos körülményt, ami – végső soron – megkérdőjelezhette volna, hogy Telekit álló helyzetben érte a lövés, és alapot nyújtott volna olyan feltételezésre, hogy a holttestet csak később nyújtóztatták ki a padlón. A fényképek tüzetes vizsgálata a feltételezett „vérfoltokat” egyébként a székkárpit mintájával azonosíthatóknak ítéli, mindenekelőtt a kerevet huzatán jobban látható virágcsokorminta alsó harmadával való szembetűnő hasonlóságuk folytán.

Körültekintően foglalkoztak a jegyzőkönyv készítői a holttest melletti asztalon nyitva talált (a fényképeken is gondosan megörökített) „pisztoly szekrénnyel", megállapítva, hogy a két pisztoly befogadására alkalmas ládikában (a párbajdivat folytán általában ilyenek voltak a „pisztoly-készletek") csak egy pisztoly volt, az is üresen. 22 darab golyót és 6 „lőflastromot" „fojtást" számoltak össze, s azt is feljegyezték, hogy a „lőportülökből csak néhány lövésre való lőpor" hiányzott. A nyomozati iratanyag kisebb és könnyen megmagyarázható ellentmondása, hogy Kimer puskaműves szakértői véleményében azt említette, hogy „az asztalon találtatott" egy „Walker-féle lőkupacs skatulja" is, míg a szemlejegyzőkönyv szerint arra „az íróasztal egyik nyitott fiókjában" bukkantak rá. Az eltérés magyarázata elég kézenfekvő. A helyszínre később érkező Kirnerrel nyilván senki sem közölte, hogy a pisztoly elsütésekor a szikrát a lőporhoz továbbító „kupacsok" dobozát hol találták meg. A szakértői vélemény egyébként azt is megállapította, hogy az angol gyártmányú „Walker-féle lőkupacs skatuljában" a szokásos 250 helyett csak 236 darab „kupacs" volt.

4. A Teleki László által 1860. november 26-án Genfből Kossuthnak Londonba küldött levél zárórészle-

Rögzítette a helyszíni szemle még azt is, hogy az íróasztal „nagy fiókjában találtatott [az] elhunytnak, mint látszik, még be nem végzett országgyűlési beszédje", és rendre felsorolta a Teleki szobájában fellelt kisebb-nagyobb, a továbbiak szempontjából jelentőség nélkülieknek bizonyult egyéb tárgyakat is. Azoknak, akik a vizsgálatot lefolytatták, nem kerülte el figyelmét az asztalon maradt tea sem, s hogy kizárhassák a Teleki élete elleni esetleges több oldalú merénylet lehetőségét, elrendelték annak vegyészeti vizsgálatát is.

5. Teleki László és Puky Miklós Genfben az 1850-es évek végén

A „szemlejegyzőkönyv" készítői, az objektív körülmények rögzítésének feladatához tartva magukat, óvakodtak attól, hogy a boncolás, illetve a szakértői vizsgálatok előtt véleményt nyilvánítsanak. A jegyzőkönyv egy pontja azonban olyan „próba" megejtéséről ad számot, ami – a megfelelő következtetés levonása nélkül is – azt tanúsítja, hogy a helyszíni szemlét az öngyilkosság gyanújában megerősödve zárták le. A holttest helyzetéből s a vérnyomokból megállapítva, hol kellett állnia Telekinek a lövés eldördülésekor, „próbaképen" két személyt állítottak ugyanoda egymással szemközt, mégpedig „úgy, hogy az egyik az elhunytnak lábai

mellé, a másik pedig a lábakkal szemközt levő éjjiszekrény ágyfelőli oldalához állott, a két egyén közöt fennmaradt tér alig egy arasznyi volt, és a pisztoly, mellyel a lövés történt, hosszára nem férhetett el közöttük".

Miért keltett hazai és nemzetközi szenzációt Teleki halála?

Miközben a helyszíni szemle jegyzőkönyve készült, és a szakértők nekiláttak a vizsgálatoknak, az orvosok pedig megtették az előkészületeket a holttest felboncolására, Teleki halálának híre futótűzként terjedt el. Távírógépek útján hamarosan ismertté vált ország- és birodalom szerte, sőt eljutott a személye iránt nagyon is érdeklődő európai politikai központokba is.

A hír mindenütt a szenzáció erejével hatott. Hiszen Magyarország, amely 1849-ben elszenvedett vereségével sem süllyedt vissza a korábbi ismeretlenségbe, 1859 óta egyre többet hallatott magáról. Nőtt az érdeklődés iránta, sokan voltak kíváncsiak arra, hogy mi történik abban az országban, amely felett 1849-ben csak az orosz cár roppant seregének segítségével tudta uralmát megszilárdítani az osztrák császár, s ahonnét azóta, hogy 1859 nyarán az olasz és francia seregek Itáliában vereséget mértek az osztrák hadakra, az elégedetlenség hírei érkeztek. Sőt hírek szárnyaltak arról is, hogy a nyugtalanság Magyarországon adó- és újonc-megtagadásban, majd tömegtüntetésekben is megnyilvánult. A jól tájékozott külföldi megfigyelők sokat megsejtettek abból, hogy Ferenc Józsefet mindenekelőtt a számos belső nehézség, köztük legfőképpen egy magyarországi felkeléstől való félelem késztette arra, hogy itáliai birtokainak egy részét fogcsikorgatva ugyan, de átengedje a felszabadulásukért küzdő olaszoknak, s így vásároljon előbb fegyverszünetet, majd békét. A békét a birodalom megerősítésére kívánta felhasználni a fiatal császár, aki arra törekedett, hogy képes legyen a visszavágásra Itáliában és vezető szerepének biztosítására az ugyancsak széttagolt, új válságot érlelő német földön. Görcsösen ragaszkodva azonban az önkényuralmi kormányzati rendszerhez, az engedménynek szánt átszervezések és személycserék, illetve az elbizonytalanodását palástoló terrorintézkedések váltogatásával inkább tovább szította, mintsem csillapította az elégedetlenséget.

Súlyos következményekkel járt a protestáns egyházi élet megrendszabályozására 1859 őszén „engedményként" beharangozott jogsértő rendelkezés, az 1860. március 15-i pesti diáktüntetés véres elfojtása, a Széchenyi Istvánt április 8-án öngyilkosságra késztető hatósági zaklatás, majd a Garibaldit ünneplő tömegmozgalmak felszámolásának kísérlete is. Hiszen a Habsburgokkal szövetséges itáliai elnyomókat látványosan megleckéztető sikeres olasz szabadsághős diadalaiban a magyarországi elégedetlenek saját eljövendő küzdelmeik és remélt győzelmeik előképét látták. Magyarország új katonai és polgári főkormányzója, a nevében magyar Benedek Lajos táborszernagy 1860 nyarán egyre vészjóslóbb hangon figyelmeztette császári urát a válság elmélyülésére. Olyan, már-már túlzottaknak minősített jelentéseket juttatott el hozzá, miszerint csupán fegyverre és megfelelő kezdeményezésre van szükség Magyarországon ahhoz, hogy a „csendes forradalom" véres felkelésre váltson át, s „ha a birodalom és egy idegen hatalom összeütközésére kerülne sor, Magyarország asszonyostul, gyermekestül a külhatalomhoz csatlakozna".

Az elnyomók félelmeit, az elnyomottak reményeit egyaránt fokozták a magyar emigráció szervezkedéséről szállongó hírek. Sok minden vált bel- és külföldön ismertté abból, hogy a magyar száműzöttek vezetői szoros kapcsolatot építettek ki az olasz egységmozgalom politikai és katonai irányítóival, hogy támogatja őket, ha korántsem következetesen, a szövevényes, de mindenesetre Habsburg-ellenes politikát folytató III. Napóleon francia császár, akinek a befolyását felhasználva egyengetik az emigránsok a megbékélés, sőt az együttműködés útját a szerb és a román fejedelemségekkel. Annál is inkább híre szárnyalt mindennek, mert a magyar száműzöttek módját találták annak, hogy politikai megnyilatkozásaik széles körű nyilvánosságot kapjanak a nyugat-európai sajtóban. A jól tájékozottak még itthon is értesülhettek arról, hogyan irányítja az emigráció sokrétű tevékenységét az 1859 májusában alakult, s egy emigráns kormány funkcióit betöltő triumvirátus, Magyar Nemzeti Igazgatóság néven. Élére Kossuth Lajos, a polgári átalakulásért és Magyarország önrendelkezéséért folytatott küzdelem vezetője került, tagjai pedig Klapka György, a szabadságharc hírneves tábornoka és Teleki László lettek. Teleki Lászlót politikai múltja és egykorú szerepe nagyon is indokoltan juttatta az emigráció vezérkarába.

Pályája úgy indult, mint a többi fiatal arisztokratáé, de azokétól eltérően formálódott. 1811-ben Pesten született, s alighogy befejezte jogi tanulmányait, tárt kapu fogadta a közéletben. Mikor a 19 esztendős ifjú megjelent egy megyei közgyűlésen, az máris táblabíróvá választotta; elég volt a neve ahhoz, hogy a következő esztendőben, 1831-ben a központi magyarországi kormány hatóság, a helytartótanács gyakornokként alkalmazza. De nem sokáig maradt Budán. Még ugyanabban az évben Bécsbe követte féltestvérét, az udvari kancellária tanácsosát, Teleki József grófot, majd 1832 tavaszán a kancellária „fogalmazó-gyakornokává" nevezték ki. A pályakezdő fiatal arisztokrata azonban nem érte be a hivatalnokoskodással. A nagy hatalmú Metternich bizalma és családja támogatása lehetővé tette számára, hogy útlevéllel, pénzzel és kísérővel ellátva több, mint két esztendőt Franciaországban, Angliában és német földön töltsön. Tanulmányai s a vándorévek tapasztalatai sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a változásokat érlelő Magyarországra a gyökeres reformok szükségességének meggyőződéses híveként térjen vissza.

1837-ben az uralkodó beleegyezésével, mint a távoli Fogaras követe jelent meg az erdélyi országgyűlésen. Ott azonban – rácáfolva a bécsi kormánykörök reményeire – nem a helytartóként basáskodó Estei Ferdinánd főherceg elnyomó politikáját támogatta, hanem „az ellenzék elszánt párthívének" bizonyult. A perbe fogott ellenzéki vezér, Wesselényi Miklós nyomdokaiba lépve nyíltan hangoztatta azt a véleményét, hogy elérkezett az ideje „azon közfalakat lerontani, mellyeket ember és ember közt balítélet emel", s arra figyelmeztetett, hogy az alkotmány „egyedül a nemzettől költsönezi minden erejét, csak a nép szelleme lehelhet abba… életet". A reformmozgalom elleni támadások közepette foglalt állást a sajtó- és szólásszabadság, illetve a közügyek nyilvános tárgyalása mellett, és az ellenzékével egybecsendülő nézeteket hangoztatott a vallási egyenjogúság biztosításától, a latin hivatalos nyelv magyarral való felcserélésének szükségességén át Magyarország és Erdély újraegyesítésének előkészítéséig számos politikai kérdésben.

Teleki, miután a sanyarú erdélyi viszonyokat nem tartotta alkalmasaknak politikai tevékenysége kibontakoztatására, 1840-től elsősorban a pozsonyi országgyűlés főrendi tábláján küzdött a reformellenzék céljainak valóra váltásáért. Szót emelt minden

olyan reform érdekében, amit az ellenzék Magyarország polgárosítása és alkotmányos önkormányzatának biztosítása érdekében kezdeményezett. Így következetesen támogatta a jobbágyrendszer felszámolását, a közteherviselés megvalósítását, az igazságszolgáltatás jogegyenlőségi alapra helyezését, a politikai jogok kiterjesztését, Magyarország gazdaságpolitikai önrendelkezésének kivívását. – A reformpolitika tartalmi kérdéseiben Kossuth, Deák és Batthyány követőjének bizonyult, aki Petőfi indulatát előlegező szenvedélyességgel küzdött a felismert igazságokért. 1844. augusztus 28-i beszédében arra merte figyelmeztetni a reformokat gáncsoló főrendeket, hogy a kívánatos átalakulás további akadályozása esetén „az arisztokrácia csak egy folttá válik a nemzeten, mellyet a közkívánatoknak egybetódult zuhataga le fog mosni".

Az a Teleki küzdött ilyen eréllyel, az nyilatkozott ilyen határozottsággal, akinek „bizonytalansága, ingadozása, habozása, csaknem szűzlányos félénksége" a köznapi érintkezésben közismert volt, de akinek ezek az „arcrángásaiban" is kiütköző vonásai menten eltűntek – mint ezt 1844-ben Albert Hugo, a *Croquis aus Ungarn* szerzője megjegyezte –, ha politikai fórumon szólásra emelkedett, küzdelembe bocsátkozott. Az a „lélektani elemzést" érdemlő „kettősség", amit az éles szemű kortárs megfigyelt, végső soron inkább sarkallója, mint korlátozója volt az önbecsülése megteremtésére törekvő Teleki közszereplésének s egyben ez alapozta meg népszerűségét, ismertté válását is.

Félénkségét legyűrve jelentette meg 1841 elején a műkedvelő drámaírók termékeinek színvonalát messze meghaladó értékű tragédiáját, a *Kegyenc*et, amit alig fél év múltán már be is mutatott a Nemzeti Színház. Az egykorúan tartózkodással fogadott történeti dráma, amely Illyés Gyula „átigazításában" korunkban kelt új életre, minden bizonnyal a Habsburg-hatalom viszonyaira is célozva igyekezett annak mélyére világítani, hogyan járult hozzá a politikai erkölcsök hanyatlása a római birodalom válságba sodródásához.

1844 őszén, miután a bécsi kormányzat elutasította a Magyarország gazdaságpolitikai egyenjogúsítását célzó országgyűlési kezdeményezéseket, s megalakult Batthyány Kázmér gróf és Kossuth vezetésével a Védegylet, Teleki elvállalta ennek az ország gazdasági kizsákmányolása korlátozására társadalmi összefogás útján törekvő egyesületnek az alelnöki tisztjét. Hamarosan vezetője lett az ország szívében működő ellenzéki testületek közül a radikálisabbnak tekintett politikai klubnak, a Pesti Körnek is. 1846 novemberében, a konzervatív kormánypárt megalakulásakor Teleki a reformtábor egységének előmozdítása érdekében a két Kör egybeolvasztására szólította fel a mérsékelt reformereket tömörítő Nemzeti Kört. 1847. január 24-én a két klub Ellenzéki Kör néven egyesült is, méghozzá Teleki elnökletével. – 1847 tavaszán Teleki – az ellenzéki konferencia bizalmából – tagja lett annak a hattagú bizottságnak, amelyik a Kossuth által kezdeményezett *Ellenzéki Nyilatkozat*ot Deák vezetésével végső formába öntötte. Az utolsó rendi országgyűlésen pedig részese lett az érvényre juttatásáért folytatott küzdelem szinte minden fordulatának.

1848-ban Teleki mindenben támogatta a forradalmi átalakulást, sőt túlzottnak talált engedékenységéért élesen bírálta a Batthyány és Kossuth vezette kormányt, különösen a Habsburg-hatalom és az olasz szabadságmozgalom konfliktusa kapcsán következetlennek ítélt magatartása miatt. 1848 késő nyarán a magyar kormány diplomáciai megbízatással Párizsba küldte. Indokolt feltételezés szerint kiküldetésében ré-

sze volt annak is, hogy Batthyány így próbálta megóvni radikális barátját a támadásba lendülő bécsi reakció fenyegető bosszújától. A fegyveres küzdelem megindulását követően Kossuth a Nyugat-Európában működő magyar diplomácia egészének irányításával bízta meg. Noha a nyugat-európai kormányok nem ismerték el diplomáciai státusát s általa Magyarország önállóságát, Teleki igen jó személyes kapcsolatokat kiépítve tájékoztatta őket, sőt röpiratok és sajtóközlemények révén az egész nyugati közvéleményt is a magyar szabadságküzdelem önvédelmi és haladó voltáról, a Habsburg-hatalom törvénytelen lépéseiről és arról, miért sérelme a nemzetközi jognak a cári intervenció. Hazaküldött leveleiben ugyanakkor a nemzetiségekkel való megbékélés előmozdítását sürgette s egy keletközép-európai konföderáció létrehozásának távlati tervét propagálta, aminek indokoltságáról az elnyomó hatalmak megosztó politikája és a szomszéd népek emigránsaival folytatott megbeszélések sora győzte meg.

1849 után Telekinek oroszlánrésze volt a Törökországba internált magyar száműzöttek szabadságának biztosításában, a magyarországi rémuralom leleplezésében, a rágalmazó bécsi propaganda ellensúlyozásában. A szabadságküzdelem más vezetőivel együtt távollétében őt is halálra ítélték, sőt nevét bitófára szögezve, jelképesen ki is végezték.

Az 1850-es éveket, svájci és belgiumi látogatásokkal meg-megszakítva, jórészt Franciaországban töltötte. Magyarországi birtokait, vagyonát elkobozták, de féltestvére, Teleki József gróf, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke végrendeletében évjáradékot biztosított számára, így a nélkülözéstől mindvégig ment maradt. Nem volt teljesen magányos sem, régóta szoros érzelmi szálak fűzték az 1848-ban özvegyen maradt báró Orczy Istvánnéhoz, aki száműzött kedvesét hosszabb-rövidebb időre ismételten meglátogatta. Ami az emigrációban betöltött szerepét illeti: nézeteltérései támadtak Kossuthtal, ami aktuálpolitikai kérdéseken túl azzal függött össze, hogy a társadalmi és politikai demokratizmus követelményeit illetően a volt kormányzó, a nemzetiségek területi önkormányzati igényeinek méltánylása tekintetében Teleki tartott szükségesnek messzebb menő lépéseket. De nem szállt szembe vele, sőt a politikai vezető szerepre továbbra is Kossuthot tekintette a legelhivatottabbnak. 1859-től felújított együttműködésüket a Magyar Nemzeti Igazgatóság keretében az őszinte megbecsüléssel mindinkább társuló meleg barátság avatta kivételesen szorossá.

1860 őszén Ferenc József az ismét kegyeibe fogadott magyar konzervatív arisztokraták javaslatára kibocsátott Októberi Diplomájában, az 1848 előtti államberendezkedés számos elemét felélesztve, részleges önkormányzatot kínált Magyarországnak. Az új helyzetben az emigráció vezető testülete – mint tette rendszeresen korábban is – a titkos összeköttetés Teleki kezében összefutó szálainak segítségével juttatta haza tanácsait. A triumvirátus azt ajánlotta hazai híveinek, ne érjék be a konzervatívok kiegyezési kísérletével, hanem a szervezkedés nagyobb lehetőségeit felhasználva törekedjenek a hatalmi eszközök kézbevételére. Egyidejűleg kövessenek el mindent a nemzetiségekkel való megbékélés, sőt szoros szövetség megteremtésére a közös elnyomó elleni demokratikus összefogás jegyében, s így kerüljék el az elszigetelődés, illetve a két tűz közé szorulás kockázatát. Azt tanácsolták, hogy legális jelszóvá az 1848-as törvények helyreállításának követelését emeljék, de készüljenek fel és illegális propaganda útján készítsék fel a nemzetet a teljes függetlenség helyreállítására.

Erre – reményeik szerint – lehetőséget a Habsburg-hatalom nemzetközi elszigetelődése teremthet, mégpedig hamarosan. Az osztrák császárságot ugyanis görcsös ragaszkodása itáliai birtokaihoz, köztük Velencéhez menthetetlenül újabb háborúba sodorja a megerősödött olasz királysággal, amelynek miniszterelnöke, az egységmozgalom irányítója, Cavour 1860 őszén politikai és katonai szövetségre lépett a Magyar Nemzeti Igazgatósággal.

Politikai működésének kivételesen intenzív szakaszában volt tehát 1860 késő őszén a Magyar Nemzeti Igazgatóság. Helytállásra és felkészülésre, ugyanakkor minden felelőtlen lépés kerülésére intette mind az otthoniakat, mind az emigrációban élőket. Fokozta erőfeszítéseit az olasz szövetség és a dunai fejedelemségekkel való együttműködés erősítésére. Október folyamán öt tengerjáró hajó a korszak legnagyobb, titkon küldött fegyverszállítmányával elindult Genovából a Duna torkolatához, hogy 35 ezer ember felfegyverzésére elegendő felszerelés álljon az elnyomás ellen felkelő magyar hazafiak rendelkezésére olasz háborús kezdeményezés esetén. Megerősödött – jórészt Teleki irányításával – a diplomáciai tevékenység egy újabb cári intervenció elhárítására, méghozzá – a francia kormányzat biztatása szerint – sikeresen. Teleki László és Jósika Miklós irányításával – a hazai elégedetlenek anyagi támogatását is felhasználva – folyt a felvilágosító munka a nyugati sajtóban és röpiratok útján, de politikusok és más közéleti személyiségek személyes meggyőzése révén is annak érdekében, hogy a közvélemény Magyarország önrendelkezési törekvéseinek támogatására, fegyveres küzdelem esetén pedig iránta tanúsítandó jóindulatú semlegességre késztesse az Európa 1815-ben megrajzolt politikai térképéhez jórészt még előítéletesen ragaszkodó kormányokat.

Egy kockázatos utazás és következményei

Ilyen körülmények és fejlemények közepette kapta kézhez Kossuth Londonban Teleki László 1860. november 26-án Genfből küldött levelét, amelyben többek közt azt közölte vele, hogy „sürgető személyes ügyben vagy tíz napig, talán tizenkettőig is utaznom kellend", és a megnyugtatást, amit barátja hozzáfűzött, hogy útja „nem veszélyes s nem párbaj". Teleki azonban minden tekintetben rosszul számolt. Drezdai útja, mert hiszen oda, az akkor még független Szászország fővárosába utazott titkos találkozóra Orczynéval, a jelzettnél hosszabbnak és nagyon is veszélyesnek bizonyult.

December 16-án, a Kossuthhoz írott levelét három héttel követően, éppen aznap, amikor végre vissza akart térni Genfbe, a drezdai rendőrség letartóztatta, majd öt nappal később a szász kormány kiszolgáltatta Ausztriának. Teleki tíz napot töltött a Habsburg-hatalom fogságában, miközben a mindenekelőtt Kossuthék által mozgósított nyugati közvélemény nyomására diplomáciai akciókra került sor érdekében. Végül is a belső feszültség növekedésétől tartó s az elfogott politikusra, meg a fejleményeket lélegzet-visszafojtva követő magyarságra gyakorlandó lélektani hatástól sokat remélő konzervatív kormányférfiak tanácsára Ferenc József az év utolsó napján maga elé állíttatta nevezetes foglyát. Közölte a meglepetéséből alig ocsúdó Telekivel szabadon bocsátása tényét és feltételeit. Megtiltotta neki a birodalom területének elhagyását, felszólította „ellenséges" külföldi kapcsolatainak megszakítására s arra, hogy Magyarországon – legalábbis „egyelőre" – tartózkodjék minden politikai tevékenységtől. Miután Teleki ígéretet tett az elébe szabott feltételek betartására, szabadon engedték. A bécsi kormányzat által sugalmazott sajtó – nyilvánvalóan Teleki kompromittálása végeit – meghatottságáról és könnyes hálálkodásáról cikkezett.

Az emigrációt mélységesen megrázta „Teleki esete". Számos ellenlábasa, mindenekelőtt a vezető szerepét régóta irigylő Pulszky Ferenc, aki az olasz és Nemeskéri Kiss Miklós, aki a francia kormánnyal tartotta a kapcsolatot, élesen bírálta magatartását, hivatkozva Cavour olasz miniszterelnök és Thouvenel francia külügyminiszter bizalmának megingására az emigráció második emberének „könnyelműsége", illetve „gyengesége" miatt. De nem hiányoztak a neheztelő szavak mások, így Irányi Dániel, Mednyánszky Sándor, Ihász Dániel, sőt Jósika Miklós, Horváth Mihály és maga Kossuth Lajos egykorú leveleiből, megnyilatkozásaiból sem. Ám az emigránsok a Jósika által fenntartott bizalmas összeköttetés révén hamarosan arról értesültek, hogy a Bécsből hazatért Telekit nagyon feldúlták megpróbáltatásai, még inkább a megingásáról terjesztett hírek, s „mindenáron rehabilitálni szeretné magát a közvéleményben".

A császárnak tett ígérete ellenére, hogy megszakítja külföldi összeköttetéseit, Teleki hamarosan nagy, tisztázó szándékú levelet küldött Jósikának. Az 1861. január 28-án, Gyomron keltezett levélben erősen hangsúlyozta, hogy a császári audiencián sem elveit meg nem tagadta, sem hűségfogadalmat nem tett. Bajtársai megértését keresve

emelte ki azt is, hogy egyedül szabadlábra kerülése tette lehetővé számára, hogy biztonságba helyeztesse a rá külföldön váró postát. Barátai válaszul – Jósika kezdeményezésére – Kossuth megnyugtató üzenetét juttatták el Telekihez. Szövegét nem ismerjük ugyan, de azt igen, hogy egyelőre mindenképpen elérte célját, Jósika ugyanis már február 8-án azt jelenthette Kossuthnak, hogy üzenete eljutott Telekihez, aki tartalmával „meg volt elégedve".

Nem sokkal emigránstársaihoz intézett levelét követően, 1861. január 31-én Teleki „üzenettel" fordult az őt köszöntő Hont és Bars, majd hamarosan Bihar, Nógrád, Zemplén és Heves megyékhez is. – Önérzetesen hangsúlyozta, hogy „szabadon bocsátott, nem pedig megkegyelmezett rabnak" tekinti magát. Leszögezte, hogy nem önszántából került haza, hanem „szintúgy akaratlan, mint idő előtt". Minden bizonnyal háborgó lelkiismerete megnyugtatására és önigazolás céljából is emlegette azt, hogy drezdai letartóztatására és kiszolgáltatására nem számíthatott, annyira „példátlan volt az eset". „Aljas bűntettnek" minősítette „erőszakos kiragadtatását" külföldön maradt „bajtársai" köréből, akiknek a személye és a velük közösen vallott „elvek" iránti „végleheletéig" való hűségét újra és újra hangsúlyozta. Heves megyéhez intézett március 9-i írásában komor pátosszal így összegezett: „Egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy ketté metszett életnél."

Teleki politikai aktivizálódása

A hazakerült Teleki nem is akarta feladni hivatását. Folytatni kívánta a küzdelmet azért – mint Biharba írta február derekán – „hogy visszanyerje a nemzet a hazát". Bécsből való megérkezése után, de lehet, hogy már a császárvárosban felvették vele a kapcsolatot annak az illegális szervezetnek a vezetői, amellyel a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjaként összeköttetésben állt, s amelynek hatása ez idő tájt messzemenően meghatározta a nemzeti ellenállás formáját és tartalmát. Nincs azonban bizonyítéka, de valószínűsége sem annak, hogy Teleki kész lett volna 1861 februárjában a titkos szervezet élére állni, amint azt egy visszaemlékező később állította. Hiszen ezzel nemcsak önmagát, hanem az illegális szervezetet is fokozott veszélybe sodorta volna, hiszen tudnia kellett, hogy a rendőrminisztérium minden lépését figyelteti. Teleki körültekintőbb politikus volt, mintsem hogy ilyen vállalkozásba fogjon. Fenntartva közvetett befolyását a titkos mozgalomra a legális politikai fórumokon kívánt fellépni. A február 9-én a sajtóban is publikált kijelentésében már nemcsak arról szolt, „minő fájdalmas…. habár csak pillanatnyilag is tevékenység nélküli tanúja lenni drága hazánk alkotmányos mozgalmainak, éppen a válság idején", hanem félreérthetetlenné tette, hogy a politikai küzdelmektől való kényszerű tartózkodását csak átmenetinek tartja. Hont vármegyének küldött üzenetében írta: „honi tevékenységem akadálya csupán ideiglenes, és semmi sem gátol abban, hogy midőn pár hó múlva e működési tér előttem ismét megnyílik, itt eddigi politikai elveimet, irányomat, rokonszenveimet szabadon követhetem". Amikor nyilatkozata megjelent, Pest megye, amely a hazai titkos mozgalom irányelveit érvényesítette politikájában, már megtette az első lépést Teleki politikai tevékenységének legalizálása érdekében. Az uralkodó által egybehívni ígért országgyűlés egyik előkészítő mozzanataként a megye az ő nevét is belefoglalta a főrendi táblára meghívandó megyebeliek február 7-én felterjesztett névsorába.

Hiába csitítgatták a kormánytámogatók, hiába próbálta Vay Miklós báró, magyar kancellár Teleki Gyula gróf révén lojális nyilatkozattételre bírni, az akarata ellenére hazakerült Teleki László meggyőződésből is, önigazolásul is, saját politikai céljaival összhangban egyre aktívabban és mind egyértelműbben beszélt és cselekedett. Február derekán Nógrádba utazott, majd a hónap végén a Győr megyei Dákára, a mártírhalált halt magyar miniszterelnök, Batthyány Lajos özvegyéhez látogatott el. Mindkét helyen viharosan ünnepelték. Népszerűségének megújulása még inkább biztatta a politikai küzdőtéren való személyes megjelenésre. Heves megyéhez intézett március 9-i válaszlevele, amely a képviselőválasztások küszöbén, március 19-én jelent meg a sajtóban, már a politikai fellépésre való teljes eltökéltségét mutatta: „Nyitva előttem a politikai működés tere. Semmi sem akadályozhat hazám iránti kötelességeim teljesítésében."

Teleki, a polgári parlamentarizmus híve nem meghívott főrendként, hanem megválasztott „népképviselőként" kívánt megjelenni az országgyűlésen. A Párizsban te-

vékenykedő Nemeskéri Kiss Miklósnak január 20-án Kossuthhoz intézett leveléből tudjuk, hogy már a Bécsből, menten szabadon bocsátása után hozzá intézett üzenetében arról beszélt, hogy az abonyi választókerületben reméli képviselővé választatni magát. Így is lett. Abonyi jelölését fogadta el, hogy ezzel is a 48-as hagyományokat éltesse tovább, hiszen az első népképviseleti választáson, 1848 nyarán is ennek a kerületnek a mandátumát nyerte el.

Az abonyi programadás

Már országszerte folyt a választási küzdelem, amikor, március 18-án Teleki megjelent Pest város közgyűlésén, hogy személyesen mondjon köszönetet szülővárosa vezető testületének, mert az decemberben elsőként követelte szabadon bocsátását. Rövid nyilatkozatában sem mulasztotta el, hogy a hazai tiltakozások nemzetközi visszhangját felidézve ne utaljon a „hazánk s az egész polgáriasuk világ közt" kibontakozó szolidaritásra, mint a „népek közti frigy-kötés előjelére". Ugyanakkor a Habsburg-hatalom iránti illúziók élesztőivel szembefordulva figyelmeztetett a hazai erők egyesítésének szükségességére, „mert csak minmagunkban s ügyünk európai állásában bízhatunk, ezenkívül semmi másban nem". Pesti felszólalása annak a programadó beszédnek az előhangja volt, amellyel Abonyban március 26-i, ellenjelölt nélküli megválasztását köszönte meg.

Teleki László beszéde, amit március 30-án a fővárosi lapok is közreadtak és országszerte ismertté tettek, konkrétabb és egyértelműbb volt minden addigi, hazakerülése óta elhangzott nyilatkozatánál. Programadás volt, egy olyan politikus programadása, aki az emigrációban kialakított politikai koncepció valóra váltásáért megvívandó küzdelem irányítására vállalkozik. Már első mondatai egyértelműen megmutatták, hogy nem éri be szép, de üres szavakkal, ám keserű szemrehányásokkal sem. A múltat, 1848-at, amikor utoljára járt Abonyban, Teleki azért nevezte beszédében „gyönyörűnek", mert akkor „valósággá vált a nemzeti függetlenség s egyszersmind a jogegyenlőség, a nemzeti egybeolvadás". A rá következett 12 esztendőre viszont úgy emlékeztetett, mint ami egyaránt gyötrelmes volt az itthon szenvedőknek és a száműzötteknek, hiszen a haza ki volt szolgáltatva „a legvérengzőbb absolutismus, ostromállapot, hadbíróságok, ismeretlen törvények, erőszakos germanisatio… s tehernövelések útjáni zsaroltatás minden átkainak". Korántsem érte be azonban a múlt fényeinek és árnyainak felidézésével, hanem állást foglalt valamennyi létfontosságúnak tekintett aktuális politikai kérdésben.

Teleki mindenekelőtt határozottan cáfolta a bécsi hatalom propagandistáinak azt az állítását, mintha az Októberi Diploma visszaállította volna az alkotmányos jogokat. Figyelmeztetett arra, hogy csak az a rendszer tekinthető alkotmányosnak, csak az érdemli meg a nemzet bizalmát, amely törvényes úton jött létre, nem pedig uralkodói „ajándék, melyet önkény adott és önkény ismét visszavehet". De az újsütetű „alkotmányosságnak" nemcsak tisztátalan születési körülményeit kifogásolta, hanem azt is kétségbe vonta, hogy a Diplomát „festett alkotmánynál" többnek szabadna tekinteni, hiszen nélkülözi mindazt, ami „nemzeti alkotmányos függetlenségünk legfőbb biztosítékát képezi", így hiányzik a „pénzügy, hadügy, véradó és pénzadó fölötti rendelkezési jog", nincs biztosítva a kormány felelősségre vonásának alkotmányos lehetősége, sőt Magyarország független kormányának léte sem. Nem kelthet bizalmat – folytatta Teleki – annak az uralkodótól függő kormányzatnak a politikája,

amely éppoly kevéssé biztosítja az ország területi épségét, mint polgárainak személyes szabadságát.

Miben bízhat mégis a nemzet? – tette fel Teleki a szónoki kérdést, amit menten meg is válaszolt. Nemcsak úgy, hogy „ügyünk szentségét" emlegette, hanem úgy is, hogy az önbizalom megingatói ellenében annak a meggyőződésének adta kifejezését, miszerint az öntudatosító és tekintélyt teremtő 1848/49-es küzdelem eredményeképpen „nemzetünk edzettebb, erősebb mint valaha, … hatalom vagyunk s elleneink minden törekvései dacára is naponként növekszünk, … elismert tagjai vagyunk az európai nemzetcsaládnak, minden politikai számításban pártkülönbség nélkül kifeledhetlen tényezők." Az elmondottakkal azonban nem önelégedettséget és hamis biztonságérzetet kívánt kelteni. Ellenkezőleg, éppen azt akarta tudatosítani honfitársaiban, hogy nem reménytelen, ha szembefordulnak a nagyon is fenyegető veszélyekkel.

Leplezetlen nyíltsággal figyelmeztetett arra, hogy „fenyegetések és kecsegtetések" révén akarják megosztani, meggyengíteni és végül is „alkura" késztetni a nemzetet. Mindezzel szembeállította a ragaszkodást az 1848. évi törvényes vívmányokhoz, mégpedig nemcsak hűségből. Őszinte meggyőződését sugárzó szavakkal hangsúlyozta, hogy jól felfogott érdekünkben áll „semmi áron nem alkudni, szorosan ragaszkodni minden jogainkhoz". „Szomorú példabeszédként" idézte az alku érdekében érvelők kedvenc közmondását, amely szerint „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok!" S mindjárt rá is felelt: „Úgy áll körülményeink közt a dolog, hogy ha a veréb meg lesz, úgy nem lesz meg a túzok. Át kell magunkat hatnunk azon gondolattól, hogy a 48-i törvényekből semmit, de semmit sem lehet elengedni, át azon meggyőződéstől, hogy ha az országgyűlés eredmény nélkül kergettetik szét, az nem lesz baj, de az igen nagy, ha alkotmányos lételünknek bármelyik védbástyájáról is lemondanánk."

Ha Teleki ennyivel beérte volna, úgy a jogvédelem álláspontjára helyezkedőkkel, a méltán nagy tekintélyű Deák Ferenc mögött felsorakozókkal került volna egy táborba. De ő nem elégedett meg az 1848-as törvények helyreállításának követelésével. Ezért így folytatta: „Tovább megyek, nem elég a 48-i állapot. Alap ez, melyet mind alkotmányos, mind demokratiai, jogegyenlőségi tekintetben fejleszteni kell. Nekünk több garantiára van szükségünk, mint mennyi az absolutismus visszaállítását örökké lehetetlenné tegye. Megtanított erre minket a mi 48 után következett." Teleki a legalitás körülményei között szinte a legmerészebbet mondta ki, amikor mindezek után nemcsak újra leszögezte ragaszkodását „a 48-i törvényekhez", de hozzátette immár azt is, hogy azt „minden következményeikkel együtt" érti, ami aligha jelentett kevesebbet, mint annak jelzését, hogy szükség esetén kész egy új önvédelmi és függetlenségi háború, egy új szabadságharc vállalására.

Nagy volt a politikai jelentősége ennek az alig burkolt utalásnak, de közvetlenül még nagyobb annak, hogy az emigrációval való szolidaritását újfent hangsúlyozó államférfi a Magyar Nemzeti Igazgatóság koncepciójának megfelelően a negyvennyolcas alap továbbfejlesztését is követelte. Egyfelől Magyarország alkotmányos önkormányzatának biztosítékrendszerét kívánta teljes körűvé formálni, másfelől fel akarta számolni a feudális kiváltságrendszer még tovább élő maradványait (többek között a volt földesurak italmérési kiváltságát). Biztosítani szerette volna a vallási jogegyenlőséget a zsidók 1849-ben törvénybe iktatott egyenjogúsításának életbe léptetésével és

végül, de nem utolsósorban „a nem magyar népfajoknáli bujtogatásokat irántuki legtestvériesb érzeteinknek minden nyilatkozataink s intézkedéseink általi bebizonyítása által… ezentúlra lehetetlenné tenni."

Teleki nem győzte eléggé hangsúlyozni, mennyire fontosnak tartja „tekintve európai állásunkat is, minden szavunkkal, minden tettünkkel azt bizonyítani, hogy mi mindig a való szabadság és jogegyenlőség baráti vagyunk. – Ezen iránytóli minden eltérés s nemcsak, de minden megállás is a jogegyenlőség terén, ott, hol a civilizált világ tőlünk, múltunknál fogva, haladást vár, nemcsak elvünk elleni vétek, de hazánk elleni vétek is volna." – Sőt – figyelmeztetett – oly gyanúba sem szabad esnünk, „mintha mi csak mimagunk s nem egyszersmind más nemzetek szabadságának s függetlenségének is volnánk barátai", mert az „ügyünk európai rokonszenveit is kockáztatná".

A programadás egyértelmű volt. Teleki jól ismerte Cavour olasz miniszterelnök eltökéltségét Olaszország állami egységének megteremtésére és tervét arra, hogy a velencei tartományt is kiragadja a Habsburg-hatalom kezéből, ha megy szépszerével, ha nem, úgy katonai erővel. Fel akarta készíteni tehát nemzetét arra, hogy használja ki saját szabadsága érdekében az osztrák császárságot fenyegető újabb háborús válságot. A végső célnak, amiről nyíltan nem beszélhetett – Magyarország teljes függetlenségének és Magyarország legálisan is követelhető alkotmányos önkormányzata helyreállításának –, voltak közös feltételei. Először az, hogy a hatalmi eszközök kerüljenek hiánytalanul egy, a magyar országgyűlésnek felelős kormány kezébe. Másodszor az, hogy az országgyűlésen olyan politikai irányzat jusson többségre, amelynek demokratizmusa bizalmat ébreszthet a magyarsággal együtt élő nemzetiségekben és a szomszédos nemzetekben egyaránt. – Amikor Teleki mindezt abonyi programjába foglalta, az emigrációban kialakított taktikának megfelelően igyekezett összhangot teremteni a legális politikai küzdelem és a függetlenség helyreállításának illegális előkészítése között.

A többség élén

Teleki programjának ismertté válását alig egy héttel követte az országgyűlés hivatalos megnyitása. Így az általa mondottak a választási küzdelmet már aligha befolyásolták, annál inkább hatottak a Pesten gyülekező képviselőkre. Az első erőpróbát az április 6-ára, a budai várpalotába kitűzött megnyitón való részvétel kérdése idézte fel. Az udvar eredetileg magát az országgyűlést Budán kívánta tartatni, minthogy azonban az 1848. évi törvényszöveg teljesen egyértelműen Pestet jelölte annak helyéül, az egyezkedést szorgalmazó konzervatívok tanácsára beérte azzal, hogy hatalmát fitogtatva legalább az ünnepélyes megnyitó ceremóniára rendelje a várpalotába a második magyar népképviseleti országgyűlés tagjait. Április 4-én, amikor a fővárosba egybegyűlt képviselők nem hivatalos tanácskozást tartottak annak eldöntésére, megjelenjenek-e a megnyitón, Deák a részvétel mellett, Teleki ellene foglalt állást. Ez utóbbi eredményes érvelését az is mutatja, hogy Deák – az eltérő forrásadatok szerint – mindössze harminc, de legfeljebb nyolcvan képviselő társaságában vett részt a megnyitón, közel kétszázan távol maradtak.

Teleki népszerűsége egyébként is nőttön-nőtt. Amikor április 8-án, Széchenyi tragikus halálának első évfordulóján a képviselőház által szervezett gyászistentiszteletről távozott, lelkes diákok vállukra emelték, s az ország leendő nádoraként ünnepelték.

Azt, hogy a képviselőház többsége Teleki mögé sorakozott, a tisztikar megválasztása tette egyértelművé. A pártok még csak formálódóban voltak ugyan, de a különböző képviselőházi tisztségekre jelöltek politikai hovatartozása közismert volt. Ghyczy Kálmán, akit pártközi megállapodás alapján ellenjelölt nélkül, szinte egyhangúan választottak meg a képviselőház elnökévé, formálisan nem csatlakozott egyik politikai tömörüléshez sem. Mégis indokoltan számították inkább Teleki, mint Deák táborához, s nem csupán azért, mert vele együtt távol maradt a várbeli megnyitóról. – Az alelnökök megválasztásakor Teleki híveinek fölénye egyértelműen mutatkozott meg. Első alelnökké unokaöccsét, a Teleki népszerűségét páratlan ügyességgel a maga javára is kamatoztató Tisza Kálmánt választották meg 132 szavazattal, míg az ellentábor jelöltjének, a Deák által támogatott Andrássy Gyula grófnak 88 szavazattal kellett megelégednie. Második alelnöknek is Teleki pártján állót választottak Podmaniczky Frigyes báró személyében 138 szavazattal, míg a Deák-párti ellenjelöltek együttesen is lényegesen kevesebbhez jutottak. A további beszédes tények közül kiemelkedik, hogy a képviselőház jegyzőivé választottak közül öt volt Teleki s csak egy Deák követője. A képviselőházhoz intézett kérvényekkel foglalkozó „bizottmány" megválasztásakor a legtöbb szavazatot, 98-98-at Teleki, illetve a táborához tartozó Nyári Pál és Bónis Samu kapta, míg magának Deák Ferencnek 89 szavazattal kellett beérnie.

A Teleki pártjának balszárnyán álló Madarász 15-20 szavazatnyi többséggel számolt, s „biztos többségük" volt a párt vezérkarának legaktívabb tagja, Podmaniczky Frigyes szerint is. Hasonlóképpen ítéltek az ellentáborban. A Deák mögött felsorako-

zó tábor legbuzgóbb szervezője, Lónyay Menyhért szerint, míg ők csak 136 biztos szavazatra számíthattak, Telekiek több, mint 150-re. Hunfalvy Pál még hátrányosabbnak ítélte helyzetüket. Április 22-én szerinte csak 130 képviselő állt Deák mögött, míg Teleki legalább 160-170 támogatására számíthatott. Dessewffy Emil gróf, a magyar konzervatívok szellemi vezére, aki a siker érdekében az Októberi Diploma kibocsátása óta elengedhetetlennek tartotta a Deákkal való összefogást, sajnálkozva írta Szécsen Antal grófnak, a birodalmi kormány tárca nélküli magyar miniszterének április 21-22-i keltezésű levelében, hogy Deák – noha nagy tekintély sok képviselő szemében – "napról napra veszít népszerűségéből" a közvéleményt alakító fórumokon. Majd hozzátette, mintegy vágyálmát öntve szavakba, hogy Deák „többsége és vezető szerepe kétségbevonhatatlan és jelentős lenne, ha Teleki nem lenne itt".

Az orgyilkosság gyanúja

Annak a Telekinek, aki a hatalomban osztozkodó konzervatívok nagy aggodalmára biztos többséget szerzett a képviselőházban és akit éppen ezért az általuk szorgalmazott egyezkedés legfőbb akadályának tekintettek, életét pisztolylövés fejezte be az érdemleges vita előestéjén. Olyan szerencsés fordulat volt ez az elnyomó hatalom s minden rendű és rangú kiszolgálója számára, hogy nem csoda, ha hívei körében menten feltámadt a gyanú: Teleki orgyilkosság áldozatává vált, mégpedig olyan orgyilkosságé, amelynek felelőseit a kormányzat köreiben kell keresni. Egyidejűleg azonban s alighanem ezeknek a vádaknak az ellensúlyozására is, homályos forrásokból más hírek is szárnyra keltek. Nyilvánvalóan Teleki pártja szétzilálásának a szándékával terjesztettek híreket arról, hogy a feltételezett orgyilkosokat a tragikus végű államférfi saját – politikájával ilyen-olyan okoknál fogva elégedetlen – táborában kell keresni.

A megdöbbentő hír vétele után nyomban még a Teleki labilitását jól ismerő és élettapasztalatai folytán, meg regényíróként a váratlan fordulatok iránt sem érzéketlen Jósika Miklós is azt írta Kossuthnak: „lehetetlennek tűnik" elhinnie, hogy barátjuk öngyilkos lett. „Meggyilkolták"! – fogalmazta meg első, sommás véleményét. A besúgó jelentéseket összegező Josef Worafka rendőrtanácsos, a birodalmi rendőrminiszter első számú pest-budai informátora valósággal ontotta a hasonló híreket, melyek a nép körében is elterjedtek. Sokan voltak, akik feltételezték, hogy valaki belopódzott Telekihez az éjszaka leple alatt, és titkon végzett vele. Menten gyanúsított is akadt Tury Mihály állítólagos volt honvédtiszt személyében, aki az emigrációból kegyelemmel hazatérve mindenféle homályos ügyletbe bonyolódott. Thaisz Elek Pest városi főkapitány szerint azonban a letartóztatott Tury ellen lefolytatott tüzetes vizsgálat minden gyanút „tökéletesen eloszlatott". Háromheti fogság után Turyt úgy bocsátották szabadon, mint akinek e halálesethez semmi köze sem lehetett.

Híre terjedt annak is, hogy Teleki párbajban lelte halálát. Ez annál is inkább hitelesnek tűnt, mert közismert volt, hogy kevés magyar államférfi párbajozott annyit, mint ő, még ha ez ellent is mondott polgárosodott szemléletének. Az egyik feltételezett párbajbeli ellenfeleként Benedek Lajos táborszernagyot, az itáliai császári seregek nemzetétől elidegenedett főparancsnokát emlegették, ugyanazt, aki az Októberi Diploma kibocsátása előtt Magyarország főkormányzója volt. Benedek ugyanis március 24-én veronai főhadiszállásáról politikai tartalmú és célzatú napiparancsot bocsátott ki, amelynek szövege az országgyűlés megnyitása után a hazai lapokban is megjelent. Ebben „árulással" vádolta mindazokat, akik nem érik be a császár alkotmányos engedményeivel, s külön is megfenyegette a „békétlen" értelmiségiek mellett az „eladósodott kisnemeseket" és „egyes gyáva mágnásokat". Több, magát sértve érző arisztokrata párbajra szólította Benedeket, ezzel tiltakozott a táborszernagy kirohanása ellen. Nem hiányzott közülük Teleki László sem, noha Ferenc József ezt a lépését igen nehezményezte. Ilyen előzmények után merült fel „a nép körében" annak

a gyanúja, hogy Teleki egy Benedekkel vívott „amerikai párbaj" áldozata lett volna, azaz sorshúzás veszteseként kellett agyonlőnie magát.

Egyidejűleg egy másik koholt hír Teleki egyik legkövetkezetesebb párthívének a megrágalmazását célozta. Eszerint az ellenzéki pártvezér a radikális Madarász Józseffel vívott állítólagos párbaj áldozata lett. A rendőri jelentések szerint ennek az ugyancsak megalapozatlan híresztelésnek a terjesztői még azt is tudni vélték, hogy Teleki hajnalok hajnalán bérkocsin hagyta el belvárosi szállását, ahová azután a végzetes kimenetelű párbajban halálra sebzetten szállították vissza. (Az arisztokratákkal, még a liberálisokkal szemben is bizalmatlan Madarászban valóban sok fenntartás élt iránta. Madarász még Kossuthot is keményen bírálta, hogy olyan fontos szerephez juttatott egy grófot az emigráció szervezkedésében. A hazakerült Teleki politikáját azonban, ha nem is kritikátlanul, mindenesetre az emlékirataiban tükröződőnél jóval következetesebben támogatta. Minthogy pártjuk alvezéreinek nézetei sokkal távolabb álltak az övéitől, mint Teleki koncepciója, minden inkább állt érdekében, mint az utóbbi elveszejtése. Párbajuk hírét nyilvánvalóan Madarász személyes ellenfelei koholták, de legalábbis azok, akiknek érdekében állt a halott politikai vezér táborának felbomlasztása.)

A gyilkosság gyanúja mellett már a halálhír szétröppenésével egyidejűleg Teleki halálba hajszolásának a vádja is felmerült. Az emberek azt beszélték – a rendőri jelentések szerint –, hogy a császári hatóságok felfedték részvételét a titkos fegyverszállítások megszervezésében, illetve nyomára bukkantak a III. Napóleon francia császárral és unokaöccsével, a nagy befolyású Jérôme herceggel, illetve a Cavour olasz miniszterelnökkel folytatott levelezésének. Valóságelemek ezekben a híresztelésekben is voltak. Végzetes drezdai útjáig Teleki a legszorosabb kapcsolatban és rendszeres levelezésben állott a francia és az olasz hatalmi gépezet irányítóival, s noha a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjai közül legfőképpen Klapka György tábornok vett részt a tervezett új szabadságküzdelem célját szolgáló fegyverszállítási ügyletekben, azok természetesen Teleki tudtával és diplomáciai közreműködésével bonyolódtak. Fogságba esése és hazakerülése folytán azonban ezek a szálak megszakadtak, és Teleki gondoskodva arról, nehogy kint maradt iratai illetéktelen kezekbe kerüljenek, minden jel szerint óvakodott felújításuktól. Aligha csupán Ferenc József tilalma s az annak betartására tett ígérete miatt, hanem azért is, mert jól tudta, hogy ilyen kompromittáló kapcsolat fenntartására vele a történtek után a vezető külföldi államférfiak úgysem vállalkoznának, de az céltalan is lenne, hiszen informálásukat elvégzik száműzött társai, s ő hasznosan csak hazai tevékenységével befolyásolhatja politikájukat. – Alaptalanoknak tekintették e híreszteléseket a császári hatóságok is. Szerintük is megszakadtak a gondosan szemmel tartott Teleki közvetlen összeköttetései a nyugati politikusokkal, s jól tudták azt is, hogy hazakerülése óta semmiféle fegyvercsempészési ügyhöz sem volt köze.

Az ellenzéki pártvezért kompromittáló szándék is kiolvasható abból a bécsi rendőrminisztériumhoz eljutott híresztelésből, miszerint tragikus halála két angol bankár pesti látogatásával függött volna össze. Az ismeretlen hírforrás szerint Teleki egy dublini banktól nagy összegű jelzálogkölcsönt vett volna fel magyarországi birtokaira. Minthogy birtokaitól a távollétében kimondott ítélet megfosztotta – s tegyük hozzá, az önérzetes férfi hazakerülése után sem kérte visszajuttatásukat –, az állítólagos kölcsönnek nem volt fedezete. A híresztelők szerint az angol bankárok pesti látogatá-

sa nyomán derült fény a szélhámosságra, ami Telekit a botrány kipattanását megelőzően öngyilkosságba kergette. A tények azonban ebben az esetben is ellentmondtak a pletykának. A Telekit is, a két angol bankárt is állandóan szemmel tartó Worafka rendőrtanácsos felvilágosítása szerint az utóbbiak pesti látogatásuk során semmiféle kapcsolatba sem kerültek a magyar politikussal.

A halálba hajszolás feltételezett okai közül nem hiányoztak természetesen a hatalom és Teleki tényleges konfliktusának feltételezett következményei sem. Különösen népszerű volt és hosszú utóéletet élt az a feltételezés, hogy Telekit, miután „megszegte" azt a császári kihallgatáson tett „ígéretét", sőt „ígéreteit", hogy megszakítja külföldi kapcsolatait és tartózkodik a politikától, Ferenc József megfenyegette volna, hogy bitófára küldi, illetve puskacső elé állíttatja, de legalábbis ország-világ előtt, mint szószegőt szégyeníti meg. E feltételezés szerint a meghurcoltatás, illetve megszégyenülés elől menekült az amúgy is idegbeteg, sőt „tébollyal küzdő" Teleki az öngyilkosságba.

Hogy Teleki saját kezével vetett véget életének, az a körültekintően végzett boncolás eredményének megismerése után mindinkább hitelre talált a közvéleményben. Mégis a haláleset egyes mozzanatai sokakban továbbra is fenntartották a gyilkosság gyanúját.

A boncolás eredménye

Említettük, hogy a helyszíni szemlét követően – Thaisz főkapitány feljegyzése szerint délután 4 órakor – a holttestet átszállították a grófi palota egy másik szobájába, ahol egy órával később tüzetes orvosi vizsgálatnak vetették alá, majd fel is boncolták. A vizsgálat és a boncolás eredményeit Flór Ferenc „városi főorvos és kórházigazgató", a kitűnő sebész, a szabadságharc idején a magyar hadügyminisztérium egészségügyi osztályának főnöke összegezte a másnap keltezett jegyzőkönyvben. A törvényes előírásoknak megfelelően, sőt „igen számos, többnyire szakavatott vendégek jelenlétében" megejtett vizsgálat és boncolás megállapította, hogy Teleki pisztolylövés áldozata lett. A „közvetlenül a sebzés pontjára alkalmazott lőfegyver"-ből kilőtt golyó a bal oldali ötödik és hatodik borda között fúródott mellkasába. Áthatolt a bordaközi izomrétegeken, majd a szívburkon és a bal oldali szívkamrán, átütötte a rekeszizmot és a gyomrot is megsebezve fúródott át balról jobbra haladva az első ágyékcsigolyán, majd ezen is túljutva rekedt meg az izomzatban, ahonnét a boncolóorvos emelte ki. A „végzettellyes golyó" – hangsúlyozta a jegyzőkönyv szövege – „tökéletesen" beleillett a Teleki lábánál fellelt pisztolyba, ugyanakkor „tökéletesen hasonlított" nagyságára, alakjára és súlyára nézve egyaránt „a szerencsétlen grófnak szobájában levő fegyvertokban talált" többi lövedékhez. Rögzítette a jegyzőkönyv azt is, hogy „a szívburokban összegyűlt véralvadékban" ugyanolyan vászondarabkát találtak, mint a Teleki fegyverkészletének vizsgálatakor számba vett „fojtás vagy bélésnek nevezett" vászondarabok.

Kitért az igen gondosan szövegezett jegyzőkönyv arra is, amit a boncolás Teleki fizikai állapotáról megállapíthatóvá tett. Különösen figyelemreméltók az alig 50 éves férfi gyomor- és béltraktusának rossz állapotáról rögzített megfigyelések, amelyek teljes összhangban voltak a Teleki-levelekben sűrűn felemlegetett emésztési zavarokkal és azzal, hogy száműzetése idején rendszeresen diétára kényszerült. A jegyzőkönyv, amely szívtágulást és „folytonos vértódulásokra" utaló jeleket is számba vett, aligha véletlenül következtetett arra is, hogy Teleki „nem csak emésztés közbeni fájdalmakra, de szenvedélyes izgatottságra is" hajlamos volt. A szöveg a két tényező közötti összefüggés, netán kölcsönhatás felismerését sejteti. A jegyzőkönyv megfogalmazói rögzítve a boncolás során feltárt tényeket, nyilvánvalóan utalni kívántak azokra a mozzanatokra, amelyek orvosi szempontból hozzájárulhattak Teleki öngyilkosságának magyarázatához.

De vajon indokolt-e, hogy immár befejezett tényként, kérdőjel nélkül beszéljünk Teleki László öngyilkosságáról?

Egy keltezetlen búcsúlevél

Az öngyilkosság tényének megállapításakor kézenfekvő lenne arra a búcsúlevélre hivatkozni, amelynek szövege először 1931-ben látott napvilágot, mégpedig a Teleki család levéltára tudós ismertetőjének, Irányi Bélának közleményeként, majd helyet kapott Teleki László műveinek eddig legterjedelmesebb válogatásában 1961-ben, és perdöntő bizonyítékként az 1964-ben megjelent Teleki-életrajzban is. A levél így hangzik:

„Kedves testvéreim!

Nem szükséges sok szóval kijelentenem, hogy tiszta szívemből szerettelek, – úgy is hiszitek, tudjátok. El kell válnunk, – hijába, – meg kell lenni! ki tehet rólla? Isten véletek! Eugéniet, Mártont, Ostermannt kérlek, ne hagyjátok el! Kérek a sziráki kutyákért is – ez talán nevetséges, de meg kelle írnom. Szobámban két kocsiládám van, azt kérlek nyitatlan égessétek el. Isten véletek!

Szerető testvéretek
Laci

Louiset csókolom."

Nincs ok kételkedni a búcsúlevél szövegének hitelességében. Első közlőjének tudósi elkötelezettsége önmagában is hitelesíti azt. De nincsen ok arra sem, hogy e közlését harminc évvel követő szóbeli kiegészítő nyilatkozatát, miszerint a II. világháború idején elpusztult levelet teljes bizonyossággal saját kezűleg írta Teleki László, bárki kétségbe vonja. Sőt, tegyük hozzá, hogy a szóhasználatra is kiterjedő stíluselemzés ugyancsak a levél eredetiségét tanúsítja.

Ugyanakkor nincs semmi bizonyíték arra, hogy ezt a keltezetlen búcsúlevelet valóban 1861 májusában vetette volna papírra az öngyilkosságra készülődő Teleki László. Nagyon sok minden éppenséggel ellentmond ennek a feltételezésnek.

Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a Teleki-palotában megejtett helyszíni szemle során búcsúlevelet nem találtak, hiszen különben számbavételét bizonyosan nem mellőzte volna a sokkal jelentéktelenebb részletekre is kiterjeszkedő „szemlejegyzőkönyv". Igaz, ez önmagában nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a búcsúlevelet még a hatóságok értesítése előtt megtalálták és elrejtették, majd később a családi levéltárban helyezték biztonságba. De az már feltűnő, hogy a kortársak nem hivatkoznak vele kapcsolatban semmiféle értesülésre, sőt az igen jól tájékozott Jósika Miklós kifejezetten gyanúsnak is találta, „hogy rokonai, baráti közül senkinek sem írt".

Mégsem ez, hanem a keltezetlen búcsúlevél tartalmi elemzése teszi kétségtelenné, hogy az jóval korábban s nem Teleki 1861 tavaszi, végzetes tettére késztető lelki válsága idején keletkezett. „Testvéreihez" intézte levelét; mindvégig többes számban emlegette a levelében megszólítottakat, noha 1861-ben már csak egy testvére, Bozó Pálné, Teleki Auguszta grófnő élt. Igaz, hogy ez az érv elhárítható azzal, hogy távo-

labbi rokonait, illetve azok házastársait is szólíthatta „testvéreinek”, ha ez nem is valószínű. Még kevésbé valószínű, hogy olyan személyek, hajdani vagy ez idő tájt szolgálatot teljesítő családi alkalmazottak támogatását kérje a hátramaradóktól, akikkel rövid itthon tartózkodása idején szoros kapcsolata aligha alakult ki vagy újult fel, ugyanakkor megfeledkezzék szolgálattevő inasáról, a holttestére is feltehetően valóban elsőként rátaláló Bredár Andrásról. Az pedig, hogy a sziráki kutyákat ajánlja „testvérei” pártfogásába, több, mint különös, hiszen hazakerülése óta keveset tartózkodott Szirákon, s így nem alakulhatott ki szoros érzelmi kötődése az egyébként is nyilván Bozóné tulajdonában álló és gondoskodását élvező ottani kutyákhoz. – De az a kérése, hogy nyitatlanul égessék el két „kocsiládáját”, ugyancsak megmagyarázhatatlan a búcsúlevél 1861 tavaszi keletkezését feltételezve. A száműzött Teleki itthon maradt személyes javait, köztük messzemenő körültekintéssel összegyűjtött iratait is 1849 után lefoglalták. A végzetes drezdai útra iratokat természetesen nem vitt magával, s annak sincsen semmi nyoma, hogy akárcsak a letartóztatásakor nála talált néhány darabot is visszakapta volna szabadon bocsátása alkalmával. Több, mint valószínűtlen, hogy négy hónapos magyarországi tartózkodása idején két ládányi elégetendő holmija, irata gyűlt volna egybe az íróasztalának fiókjaiban találtakon kívül, amelyekről ezek szerint el is felejtett volna intézkedni. Megjegyzést érdemel továbbá, hogy szobájában – a szemlejegyzőkönyv tanúsága szerint – „kocsiláda” egy sem, „utazó bőrönd” viszont három is volt.

Végül egy szembetűnő hiányosság: a búcsúlevélben szó sem esik Orczyné Lipthay Augusztáról. Pedig a köztük hosszú ideje fennállott meghitt kapcsolat, ha korántsem tekinthető abszolút konfliktusmentesnek, olyan köteléket jelentett, s viszonyuk annyira leplezetlenül nyílt és köztudott volt, hogyha Teleki halált hozó tette előtt valóban írt volna búcsúlevelet, úgy aligha képzelhető, hogy éppen őt hagyta volna említetlenül.

A keltezetlen búcsúlevelet Teleki László nyilvánvalóan nem 1861-ben, hanem egy korábbi lelki válsága idején írhatta, tehát olyan másik időpontban, amikor meg nem valósított öngyilkossági kísérletet forgatott a fejében. Életútjának módszeres nyomon követése alighanem lehetővé teszi majd ennek az 1840-es években sejtett alkalomnak az időzítését és konkretizálását is.

Az öngyilkosság ténye

Azt, hogy depressziós hangulathullámzásai közepette ismételten foglalkoztatták Telekit halált kereső gondolatok, megnyilatkozásainak sora tanúsítja. A hazakerülése utániak közül a leghitelesebb, mert egykorú, Jósika Miklós hivatkozása 1861. január 29-én Kossuthhoz intézett levelében arra, hogy „nekünk egy lelkileg, testileg megrendült emberrel van dolgunk", aki szavahihető levelező partnerek egybehangzó tanúsága szerint „egészen meg van zavarodva, hol a börtönbe vágyik vissza, hol agyonlövésről szól". Ehhez kapcsolódott Jósikának az a Kossuth által meg is fogadott tanácsa, küldjön megnyugtató üzenetet számára. – Teleki azonban nemcsak ennyire kiélezett helyzetben hozakodott elő öngyilkossági szándékkal. Tényleges öngyilkosságát egy évvel megelőzően éppen Jósika egy levélbeli utalásából következtetett arra, Kossuth is kívánatosnak tartaná, ha egy időre Berlinbe utazna, hogy feleleventse, és a magyar ügy javára kamatoztassa a porosz régensherceghez fűződő régi barátságát. 1860. május 2-i levelében Teleki izgatottan kérlelte Kossuthot, ne tegye magáévá a Jósikának tulajdonított ötletet, majd a következő, könnyedén fogalmazott fenyegetést vetette papírra: „részemről csak annyit mondhatok, hogy ha csak kettő közt volna választásom: vagy most már Berlinbe mennem vagy főbe lőnöm magamat, minden habozás nélkül ez utolsót választanám." Majd súlyos kijelentése gyengítéséül hozzátette: „Szerencsémre nem csak ezen két alternatíva áll előttem." De nehogy küzdőtársa és barátja kényelmeskedésnek ítélje húzódozását, levele későbbi pontján a szokottnál is nyomatékosabban utalt amúgy is rendszeresen emlegetett betegeskedésére: „Még mindig beteg vagyok. Sokat szenvedek. Nehezen tudok fönn lenni. Lábaim nem bírnak." – 1860. augusztus 13-án kelt levelében pedig arról szólva, hogy a hazai konzervatívok, „ha módjukban volna, mindnyájunkat vérpadra küldenének", gúnyos szomorkásan tette hozzá, bepillantást engedve lelki gyötrelmeinek világába: „ezt talán nem is venném nekik igen rossz néven".

Az öngyilkosság gondolatával már korábban is foglalkozó Teleki az 1861. május 8-ára virradó éjszakán – megítélésünk szerint – teljes bizonyossággal önkezével vetett véget életének. Igaz, hogy a nyomozás során ellentmondások és bizonytalanságok is mutatkoztak, s a vizsgálatok ezeknek tisztázása érdekében nem tekinthetők mindenben elég körültekintőeknek, azonban olyan mozzanatok nem merültek fel, amelyek az öngyilkosságra utaló legfontosabb tényeket megkérdőjelezhetnék.

Már az egykorúak indokoltan ütköztek meg azon, hogy a családtagok közül senki sem hallotta a halált okozó pisztoly durranását. „Különös az – írta Jósika Kossuthnak –, hogy Teleki Gyula és Sándor nejestől, Domokos nejestől s két Tisza a háznál laktak s a lövést senki nem hallotta." Hadd tegyük hozzá, hogy a Teleki-palotában volt Degenfeld Gusztáv gróf és Földváry Elek szállása is, akik azonban csak éjszaka térve haza, nem biztos, hogy a pisztoly elsülésekor a közelben voltak.

A nyomozás során sok gondot okozott annak tisztázása, kik jutottak be a házba kapuzárás után, s kik távoztak onnét a haláleset felfedezésének bejelentett időpontja

előtt. Mivel mindez a Teleki halálával foglalkozók körében ismételten felmerült, érdemes röviden számba venni az idevágó tényeket. A 10 órakor bezárt kaput 11 óra tájban Fritscher József házmester nyitotta ki az akkor hazatérő Tisza Lajosnak és Lászlónak (Tisza Kálmán fivéreinek, Tisza Lajos és gróf Teleki Julianna fiainak). Ezt követően, de még éjfél előtt tért haza Földváry Elek, az ifjú Teleki Júlia grófnő férje, akit a házmester Erzsébet nevű lánya engedett be. Egy óra körül érkezett a palotába Teleki Gyula gróf. Nyilvánvalóan ő volt az a „magyar bundában, nadrágban volt magas uraság", akit, Nagy Imre boltőr tanúvallomása szerint, csak hosszas csengetés után engedett be a kapun Fritscher Józsefné. A házmesterné vallomása szerint még később érkezett haza a Tiszákkal és a Telekiekkel egyaránt atyafiságban álló Degenfeld Gusztáv gróf. Reggel 6 óráig, akkor nyitották a kaput, csak a Fritscherné által kibocsátott Tisza Kálmán hagyta el a házat – az időpont kérdésére még visszatérünk –, továbbá Teleki Domokos inasa, akit – nem tisztázott okokból – a gyömrői családi birtokra küldtek hajnalok hajnalán, állítólag valamiféle gyógyszerért. Azt, a rémhírek sorában tárgyalt értesülést, hogy hajnalban valaki – az ismeretlen hírforrás szerint maga a párbajba siető Teleki László – a házból kilépve fiákerbe szállt volna, egyetlen tanú sem erősítette meg. – Mindezt áttekintve megállapítható, hogy azt a feltételezést, miszerint idegen lopódzhatott volna az éj leple alatt a Teleki-palotába, sőt onnét még ki is jutott volna, megalapozatlannak kell tekinteni.

Jóval ellentmondásosabb mindaz, ami a kihallgatási jegyzőkönyvekben a lövés vélt vagy valóságos zajáról olvasható. Valóban feltűnő, hogy Teleki Lászlónak a palotában tartózkodó egyetlen hozzátartozója, sőt a szobája szomszédságában alvó inasok közül egy sem vallotta, hogy pisztolylövésre visszavezethető zajt hallott volna. – A házmester lányának, Fritscher Erzsébetnek a kihallgatási jegyzőkönyvében esik szó arról, hogy 11 és 12 óra között, amikor az általa beengedett „Földváry úr a lépcsőkön felment, egy erős csattanást hallottunk [a többes számmal arra utalt, hogy apjával együtt hallotta azt], mellyre mi azt véltük, hogy a házban lakó vén kulcsárné szokása szerint az ajtót erősen becsapta, s én ezen csattanást most sem vagyok képes másképen megfejteni, egyébbiránt az lövés is lehetett, mert mind mondám jó hangos volt". Az ajtócsapódásnak vélt csattanást, mint vallomásából kitetszett, nemcsak apja, hanem „12 óra tájban" anyja is hallotta. Annak azonban a jegyzőkönyvekben nincsen nyoma, hogyan emlékezett vissza minderre Földváry Elek.

Nagy Imre boltőr, ugyanaz, aki Teleki Gyula grófra illő személyleírást adott a ½ 2 felé a palotába beengedett férfiről, elmondta azt is, hogy „fél két óra tájban ismét arra tevén a körutat a sarkon, a Szerviták templománál voltam, [amikor] a gr. Teleky házból egy szokatlan hangos csattanást hallottam, amelynek folytán azonnal a Teleky házhoz szaladtam s a boltokon levő lakatokat vizsgáltam, mivel a csattanás akkoriban olyannak tetszett, mintha egy boltajtó lakatot ütöttek volna le, most azonban nem ez vala az eset."

Majd – feltehetően közbevetett kérdésekre válaszolva, így folytatta: „Én sem közvetlen a csattanás előtt, sem az alatt és azután semmiféle emberi hangot, p[éldának] o[káért] jajgatást vagy más ehhez hasonló hangot nem hallottam, dacára hogy a csattanás után az éji csendben hosszabb ideig figyeltem a csattanás okát kitudandó… Ma reggel hallván Gr. Teleky László úrnak szerencsétlen kimúlását, jöttem azon gondolatra, hogy ő az általam fél két óra tájban hallott s csattanásnak vélt lövésnek lett áldozatja."

Bármennyire feltűnő is, hogy lövésre visszavezethető zajt csak a földszinten tartózkodó házmester család, illetve az utcán silbakoló boltőr hallott, ez az öngyilkosság tényét nem, legfeljebb felfedezése időpontját és annak körülményeit kérdőjelezheti meg.

A Teleki szobájában megejtett helyszíni szemle, illetve az akkor készített fényképfelvételek által rögzített adatok kapcsán is joggal merülnek fel kérdések. Mindenekelőtt a lövés iránya s vele szoros összefüggésben a holttest és a pisztoly helyzete igényel bővebb magyarázatot.

A boncolási jegyzőkönyv egyértelművé tette, hogy Teleki halálát a „közvetlenül a sebzés pontjára alkalmazott lőfegyver" golyója okozta. Minthogy saját szobájában, saját lőfegyveréből, saját muníciójával érte a lövés, gyilkosság csak az esetben történhetett, ha Teleki ellen vagy álmában követte el valaki a merényletet, vagy többen együtt végeztek vele. Az utóbbi esetben a merénylők közül legalább egynek sakkban kellett tartania az államférfit, míg egy másik az áldozat pisztolya megtöltésének hosszadalmas műveletével foglalatoskodott. Álmában nem érhette a golyó, hiszen a szemlejegyzőkönyv egyértelműen rögzítette, hogy ágyában nem voltak vérfoltok, nem is szólva arról, hogy egy alvó ember mellbe lövését az ötödik-hatodik borda magasságában balról jobbra rézsútosan a felsőkar helyzete gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Ha Teleki ellen két vagy több személy követte el a merényletet, magyarázatra vár a palotába való be- és kijutásuk, illetve, ha a családhoz tartozók vagy az épületben lakók közül kerültek volna ki a gyilkosok, úgy az, hogyan sikerült ezt a további személyek beszervezése, illetve tudomása nélkül végrehajthatatlan tettet örök időkre eltitkolniok. Magyarázatot kívánna továbbá, hogy több merénylő együttműködése esetén, miért lőtték mellbe, noha annak eredménye kevésbé volt biztos, mint a főbelövésé. Merénylet esetén aligha képzelhető, hogy Teleki ne hallatott volna segélykiáltást, s a mintegy húsz ember által lakott palotában valamelyik beavatatlan személy ne figyelt volna fel gyanús neszre.

Az öngyilkosság tényének – megítélésünk szerint – nem mond ellent, hogy Teleki nehéz szögből fordította maga ellen a halált hozó fegyvert. Ha nem akarta szétroncsolni a koponyáját (pszichológusok a megmondhatói, miért óvakodik ettől sok öngyilkos), úgy legcélszerűbben fegyverével szívére célozva kereshette a halált. Alighanem éppen párbajpisztolyának csőhossza akadályozta meg abban, hogy ezt jobb kezével tegye; hiszen jobb karjával melle előtt átnyúlva a hosszú cső miatt nemigen tudta volna a bordák közére szorítani a fegyver torkolatát. Maradt tehát a ténylegesen választott megoldás. A gondosan megtöltött fegyvert Teleki nyilvánvalóan bal kezébe véve irányozta a körültekintően megválasztott testfelületre. Igaz, hogy így úgy kellett meghúznia a ravaszt, hogy közben nehéz szögben tartotta fegyverét, de feltételezve, hogy felsőtestét kissé a torkolat irányába döntötte, sőt egyensúlya megtartása végeit esetleg a tőle balra talált széket is igénybe vette, biztosan célozhatott. Az, hogy bal keze a holttest feltalálásakor „a bal mellnek szívtáján nyugodott" s „ujjai hajlottak voltak", éppen a ravaszt kezelő mutatóujj kivételével, „mely egyenes irányban volt", nem tekinthető az öngyilkosságot kizáró mozzanatnak. Hiszen a test elhanyatlását és a pisztoly elejtését követően, a végső vonaglás során az ujjak még a megmerevedés előtt újrarendeződhettek. S ha van az ujjak helyzetében figyelemre méltó, az csupán annyi, hogy az idegpályákon érkezett végső parancs végrehajtására

megfeszült mutatóujj állása a feltételezhető elmozdulás után is különbözött a csupán markoló feladatot ellátó többiétől.

Az öngyilkosság ellen felhozott további nyomós érv, hogy Telekit ugyan baloldalról érte a lövés, pisztolya mégis a holttest jobb lábfeje mellett hevert a földön. S ez nem magyarázható azzal sem, hogy a pisztolyt véletlenül vagy szándékosan utólag, a holttest megtalálását követően mozdították volna el, hiszen a gondos szemlejegyzőkönyv azt is rögzítette, hogy a padlón a pisztoly szomszédságában, de ami a legfontosabb, ugyancsak a hulla jobb lába mellett „egy horpadás volt szemlélhető, mely hihetőleg a halált okozott pisztolynak elejtéséből származik". Az öngyilkosság tényének azonban ez sem mond feltétlenül ellent. Igaz ugyanis, hogy minden elsütött fegyver hátra ránt, s így Teleki bal kezéből a pisztolynak balra kellett volna esnie. De – tegyük hozzá – csak abban az esetben, ha mind a pisztoly elengedése, mind annak padlóra zuhanása megelőzte a test összerogyását. Ellenkező esetben ugyanis – s vélhetőleg ez történt Teleki halálakor – az elengedett pisztoly a lezuhanó testbe ütközve irányt változtathatott, és az átellenes oldalra, azaz a megtalálás helyére eshetett.

Megállapítható tehát, hogy semmi sem bizonyította a gyilkosságot, s ha az öngyilkosságra valló mozzanatok közt vannak szokatlanok is, az utóbbiak egyike sem megmagyarázhatatlan. Indokoltan összegezett tehát úgy Thaisz Elek főkapitány, amikor 1861 őszén záró intézkedésként a vizsgálati anyag irattárba helyezését rendelte el, hogy „az eszközlött vizsgálatból kétségtelenül kitűnt… hogy néhai Gróf Teleky László úr önmaga vetett véget életének".

Az öngyilkosság tényének megállapítása nem mond azonban ellent annak, hogy a nyomozati anyag azt is félreérthetetlenül tanúsítja, miszerint Teleki környezete, rokonságának egy része az előzmények nem egy fontos mozzanatának ködösítésére törekedett. Ennek folytán is borult sűrű fátyol Teleki végzetes döntésének tényleges okai közül éppen a legfontosabbakra.

Felelősség-áthárító kísérletek

A konzervatívok fellélegzése jól érezhető egyik vezetőjüknek, gróf Apponyi György országbírónak 1861. május 12-én Szőgyény László alkancellárhoz intézett bizalmas levelében: „Teleki halála nagy és kedvező fordulatot hozhat. Deák roppant teret nyer, s vele lehet haladni…"

Nemcsak a Teleki vesztét minden bizonnyal őszintén fájlaló Deák, hanem a halott politikus eszközökben nem válogatós nyílt és álcázott ellenfelei is tartózkodtak azonban attól, hogy a közélet fórumain politikai érdekeik szempontjából előnyösnek nyilvánítsák a többségi párt vezetőjének hirtelen és tragikus halálát. A politizálás úri normái is ellentmondtak az ellenfél tragédiája feletti örvendezésnek, ennél is inkább az, hogy a vele szemben állók mind kerülni kívánták, miszerint ellenük lehessen fordítani a tisztázatlan bűnesetek kapcsán a már a római jog által megfogalmazott kérdést: „cui prodest?", „kinek az érdekében áll?", ami történt, hiszen akinek használ, az ténylegesen vagy közvetve gyanúsítottá válik. S noha kétségtelen, hogy Teleki vére senkinek sem tapadt a kezéhez, az bizonyos, hogy önpusztító tettének voltak közvetett felelősei, akik mindent elkövettek, hogy a felelősséget magukról elhárítsák. Sőt olyanok is akadtak, akik a történteket saját igazolásukra s Teleki állítólagos politikai csődjének tanúsítására igyekeztek felhasználni, nem utolsósorban arra, hogy megrendült követőinek amúgy sem egységes táborát szétzilálják.

Megfelelt a valóságnak az az értesülés, amit Hunfalvy Pál akadémikus jegyzett fel egykorúan naplójába, hogy Teleki még megismerte Deák felirati javaslatának tervezetét, de a hír kiegészítése már az ellentábor propagandáját tükrözi. „Telekit, úgy hallom, – olvasható a naplóbejegyzésben – az emberei ösztönözték, hogy készüljön felelni Deáknak. »Mit feleljek?« – válaszolt; »én Deákot nem bírom megczáfolni.«" Hunfalvy akkor még minden bizonnyal nem ismerte Teleki hátrahagyott munkáját, amely – mint látni fogjuk – ha nem is cáfolata kívánt lenni Deák előterjesztésének, de az övétől eltérő politikai koncepció keretében sokban felelet rá, sokban kiegészítése is annak. – Hunfalvy azonban, Deák politikájának híveként, hitelt adott a híresztelésekneknek, és Teleki öngyilkosságának feltételezett indítékait így összegezte naplójában: „idehaza rendkívül nagy várakozást keltett maga felől a közvéleményben, holott arra semmi okot nem szolgáltatott. A ház két táborra szakadt: az egyik (Telekié) nem háríthatta el magáról azt a gyanút, hogy egyezkedni éppen nem akar, s akkor beáll a forradalom, vagy legalább mindenképp útját igyekszik állani a lehető egyezkedésnek, a minek legalább is önvád lehet a következése. Teleki hiú is lévén, semmit sem tett pártjának és a közvéleménynek kijózanítására; de becsületes ember volt, s átlátta, hogy ő nem vezetheti révbe a politika hajóját, hogy Deák elől meg kell hátrálnia. Meghasonlott lelkében, s miután egészsége úgyis alá volt ásva, lelki tusáját nem bírta legyőzni, tehát véget vetett életének."

Míg Hunfalvy egykorú felfogása szerint Deák fölényének, sőt igazának felismerése vezetett az önkorrekcióra képtelennek ítélt, beteg ember öngyilkosságához, két évti-

zeddel későbbi visszatekintő nyilatkozatában Andrássy Gyula gróf, aki az emigrációból kegyelemmel hazatérve Deák táborának oszlopos tagjává, majd évek múltán miniszterelnökké, illetve a Monarchia külügyminiszterévé emelkedett, egyértelműen Teleki küzdőtársaira és híveire hárította a felelősséget. Még mindig a bécsi fogságából éppen kiszabadult Teleki felindultságát tekintette perdöntőnek, amit a külföldi lapokban megjelent provokatív közlemények okoztak, miszerint az emigráció egyes tagjai úgy vélték, hogy „drezdai elfogatása kicsinált dolog volt közte és az osztrák kormány között". Andrássy, aki nyilvánvalóan mit sem tudott arról, hogy hazájába visszatérve Teleki Kossuthéktól olyan üzenetet kapott, amely megnyugtatta: becsületességében továbbra sem kételkednek, az öngyilkosság egyértelmű magyarázataként idézte Teleki még Bécsben mondott szavait: „A dilemmából, a melybe jutottam, menekülni másképp nem bírok, minthogy golyót röpítek az agyamba." Majd egy nyilvánvalóan másik beszélgetésükre is hivatkozott; Teleki ez alkalommal helyzete tarthatatlanságát annak felidézésével illusztrálta volna, hogy 1861. április 8-án a diákság Magyarország eljövendő nádoraként ünnepelte, hozzáfűzve „ily körülmények között számomra nincs más menekülés, mint a halál". Amihez a visszatekintő Andrássy antidemokratikus tanulságként tette hozzá, „milyen gyászos következésű lehet" a „viszonyokat nem ismerő közönség túlhajtása beteges idegzetű emberre nézve".

Leghatásosabban a felelősség-áthárítók közül a Deák táborához csatlakozott Lukács Móric érvelt. Már egykorúan is közvetve az emigráció „gyanúsításaival", közvetlenül pedig Telekinek politikája következményeitől való állítólagos visszarettenésével magyarázta annak végzetes tettét. Az ekkor tájt Svájcban tartózkodó, élesen Habsburg-ellenes gróf Károlyi Györgynéhez intézett s a Kossuthtól elhatárolódó emigráns körök befolyásolására törekvő 1861. május 14-i levelében félreérthetetlenül vádat emelt:

> *„Halálának indoka, ha mások előtt rejtély, előttem nem az, s úgy hiszem a mélt[óságos] grófné előtt sem. Isten bocsásson meg azoknak, kik gyanúsításaikkal e nemes szivet megtörték, ha akaratlanul vagy tévedésből tették; csak azt kívánom, hogy visszariadva eljárásuk ezen szívrendítő következésétől, térjenek magokba, ne vádolják hazafiatlansággal, gyávasággal vagy éppen árulással a leghívebb hazafiakat, ha velők mindenben egyet nem értenek, s nem úgy jártak el a haza ügyeiben mint ők a távolból nézve jónak vélik, ne akarjanak zsarnokoskodni a meggyőződések felett s ne hozzanak romlást a hazára s annak leghívebb fiaira. Szegény Laczi barátunk áldozata lett sértett becsületérzetének és lelkiismeretességének. Hogy tettel bizonyítsa az ellene terjesztett gyanúsítások alaptalanságát, mintha elveihez és múltjához hűtlenné lett, elfogatása és szabadon bocsátása előre kicsinált terv szerint történt, vagy pedig a kegyelmet félénkségből fogadta volna el, nem engedte, hogy bárki által e hazában túlszárnyaltassék, sőt oda akarta vinni a dolgot, hogy őt a kormány újra elfogassa. De ő csak magát akarta compromittálni, nem kívánta, hogy másokat is magával rántson a veszélybe… Politikájának győzelme a házban bizonyos volt, de a diadal előestéjén megijedt a győzelem lehető, sőt valószínű következményeitől a hazára és párthíveire nézve, az erkölcsi felelősségtől, mely lelkét, nevét és emlékét terhelné, ha politikája miatt balfordulatot vennének a haza ügyei. Néhány nappal halála előtt azt mondotta nekem, hogy olyan impasseban [zsákutcában] találja magát, melyből csak halál által szabadulhat ki. Ehez járulván még ideges ingerültsége, kétségbeesve azt képzelte, hogy csak önkénytes halála mentheti meg a hazát s egyszersmind becsületét."*

Közel húsz év múltán, 1880-ban megjelentetett „emlékezéseiben" Lukács Móric még élesebben fogalmazott, még kíméletlenebbül bírálta „az emigratio tekintélyes részét".

„Teljes szabadságban és biztosságban, távol a veszély árnyékától is – formálta a kiegyezés hazai elkötelezetteinek hatékonynak bizonyult emigrációellenes vádját – úgy ítélt egyik-másik Telekiről, hogy gyávaság volt a megkegyelmezést és a hozzá kötött föltételt, szakítást a forradalmi politikával, elfogadni."

Majd így folytatta az emigrációt az alaptalan gyanúsítgatás vádjával terhelő szövegét:

„Mintha becsülettel lehetett volna alattomosan conspirálnia azon fejedelem ellen, aki neki oly nemeslelkűen visszaadta szabadságát és mintha nem nyílt volna meg előtte is a törvényes küzdtér, melyen politikai meggyőződését érvényesítheti: az országgyűlés."

A vádemelő Lukács Móric mellőzte tehát egyfelől az uralkodó és kormányzata felelősségét Teleki fogságba ejtésében, másfelől azt a körülményt, hogy a legális politikai fórumokon még az önkényuralom válságának, a „félalkotmányosságnak" az időszakában sem lehetett az emigráció érveivel küzdeni. Lukács miután hosszan ecsetelte, hogy szerinte „emigráns társainak e méltatlan felfogása mennyire elkeserítette, mi mélyen, fájdalmasan sértette Teleki büszkeségét, lovagias érzéseit", tért rá politikai sikereinek sajátos felidézésére, ismét hangsúlyozva, hogy ámbár

„ellenfelei is becsülték, tisztelték feddhetetlen jelleme, tiszta hazafisága, finom becsületérzése, jeles tehetsége miatt, …. mindez ki nem elégítette, nem oltotta el benne azon gyötrő tudatot, mely éjjel-nappal nem hagyta nyugodni, hogy ott künn van egy pár ember, aki jellemszilárdságát, elvhűségét, bátorságát kétségbe vonja."

Az emigránsok személyes felelősségének hangsúlyozásánál is fontosabb szerephez jutott Lukács Móric előadásában annak bizonygatása, hogy Teleki annak a „felelőtlen" politikának áldozata lett, amelynek zászlaja alá odakint állt, s amelynek érvényesítése érdekében idehaza egyéni kockázatot is vállalva fellépett. 1880-ban ennek fejtegetése terén is messzebbre merészkedett még az 1861-ben írott levelében előadottaknál is. Miután elmondta, hogy Teleki megválasztott képviselőként jelent meg az országgyűlésen, noha mágnás létére királyi meghívólevél is biztosította részvételi jogát, így folytatta:

„A határozati párthoz csatlakozott, melynek úgy szólván akarata ellenére vezére is lett; az legközelebb állott egész életében vallott elveihez, leginkább illett hajthatatlan jelleméhez, mely soha sem hajlott transactiókra [itt: egyezkedésekre]; leginkább is felelt meg kényes helyzetének, mert e párt nem mozgott forradalmi téren, de legtovább ment ellenzéki irányban, és e szerint gyanú nem érhette, mintha visszaszerzett szabadságáért egy mákszemnyit engedett volna politikai elveiből."

Lukács szerint Teleki nem csupán „akarata ellenére" lett pártjának „vezére", hanem olyan politikai vezetővé vált, aki valójában önmagától és az általa hirdetett politikától elidegeníteni kívánta saját híveit. Ennek a feltételezésnek a következőképpen próbált lélektani hitelt adni:

„Ő nem kárhoztatta ellenfeleinek, a felirati pártnak opportunitási politikáját, sőt elismerte, hogy csak transactio útján lehet eredményt reményleni, a rideg negatio [tagadás] terén nem; nem

is óhajtotta, hogy saját pártja többségre vergődjék, győzedelmet vívjon ki; nem örvendett, sőt búsult rajta, hogy pártja napról-napra növekedik; jobban szerette volna, ha csak egy kis minoritás [kisebbség] gyűlt volna zászlaja alá, vagy ha éppen magában maradt volna; leginkább kivánt volna börtönébe visszatérni; titkos óhajtása volt, bár ismét tömlöczbe vetné a bécsi kormány, mire egyébiránt kilátás nem volt; mert hogy forradalmi térre lépjen, ezt adott szava és becsülete tiltották."

A végzetes elhatározást pedig egyenesen úgy magyarázta Lukács, hogy Teleki öngyilkossága révén tudatosan győzelemhez akarta juttatni azt a politikai irányzatot, amely ellen a nyílt színen küzdött:

„Az országgyűlés megnyílt és már az előleges értekezletek alkalmával kétségtelenné vált, hogy a határozati pártnak többsége van, és a felirati párt által czélba vett kiegyezés le fog szavaztatni. Ekkor érezte Teleki egész súlyát a felelősségnek, mely őt mint pártvezért, mely még az ő emlékezetét, nevét is a késő jövőben terhelni fogja a kiegyezés meghiúsultáért. Ha a felirat elesik, kétséget nem szenved, hogy az országgyűlés eloszlattatik, az alkudozások megszakadnak és újra provisorium áll be, absolutismus, katonai uralkodás. Ezért őt fogja vádolni a haza, a külföld, a jelen, az utókor, de saját lelkiismerete is. – De hogyan háríthatná el politikai föllépésének e gyászos következéseit hazájáról, nemzetéről? Megtagadhatta-e egész múltját, elveit, szavait, önmagát? Pártfeleit, a kiket nevének varázsa, a jellemébe, belátásába vetett bizalom inkább, mint szónoki tehetség, miben kitűnő nem volt, gyűjtött zászlója alá, a biztos győzelem előestéjén bírja reá, hogy oszoljanak el, hunyászkodjanak meg, kijelentse nekik, hogy tévutakra vezette [őket]? Ily önmegtagadás emberi erőtől ki nem telik. Volt könnyebb út e kínos helyzetből kiszabadulni, oly út, melyen már régen járt az esze, a halál. Véres hulláját dobván az út közepére, melyen pártfelei őt követték, és éppen a csata előestéjén, ez néma intésül szolgálhatott, szolgált is nekik, hogy tévúton járnak, mely örvényhez vezet, hova magokkal ránthatják a hazát, a nemzetet is. A párt megértette az intést, szavazás alkalmával a többségben levő határozati párt néhány tagja elhagyta a termet, így többségre hagyta jutni a felirati pártot."

Ez a kiegyezés megkötését egyik legkövetkezetesebb ellenfelének meghasonlásával is igazolni törekvő, ugyanakkor a halála miatti felelősséget bajtársaira hárító magyarázat, amely közvetve és közvetlenül a legnagyobb hatással volt Teleki László tragédiájának a köztudatot formáló értelmezéseire, egykorúan sem maradt vitatatlan.

A kortársak tisztázó törekvései

Lukács Móric feltételezésekből formált vádjaival két egykorú ellenvéleményt szembesítünk.

A Londonban élő Rónay Jácint, a honvédsereg volt tábori papja Lukács Móric idézett, Károlyi grófnőhöz írott levelére is reflektálva többek között így írt a Vukovics Sebő volt igazságügyminiszterhez intézett 1861. június 1-jei levelében:

> *„Meg vagyok győződve, hogy T[eleki L[ászló] nem tudott önmagának megbocsátani, nem azért, hogy Bécsben a kegyelmet elfogadta, hanem, hogy olyan könnyen Drezdába ment. Nem mondom, hogy a menekültek első véleményét könnyen hordozá, de volt a menekültek megett még más, s ez, azon magas egyének véleménye, kikkel hazánk érdekében összeköttetésben volt, … tudta, hogy e körökben lehetlen volt nem vesztenie, nem becsületben, hanem bölcsességben, vagy legalább óvatosságban, azon könnyűségért, mellyel a drezdai kelepcébe ment. Ez oka, hogy elégedetlen volt önmagával s az élettel, akkor is, midőn a haza felkarolá, akkor is, midőn lehetetlen volt nem tudnia, hogy a menekültek véleménye változott."*

Rónay alighanem helyesen ismerte fel az öngyilkossághoz vezető lelki válság egyik fontos motívumát, azt az indokoltan feltételezhető önvádat, amit Teleki súlyos következményű könnyelműségéért, a drezdai utazással teljesen feleslegesen vállalt kockázatért minden bizonnyal érzett. Mint annyiszor korábban, ez alkalommal is találkozhatott volna ugyanis Orczyné Lipthay Augusztával Európa valamelyik semleges országában, hiszen annak utazgatásait a császári hatóságok nem korlátozták. Teleki azonban túlzott figyelmességet tanúsított kedvese kényelmi szempontjai iránt: azért vállalkozott a drezdai útra, mert tudta, hogy Orczyné ott tartózkodó lánya meglátogatására készül. Korántsem volt elég óvatos utazása előkészítésében. Kertbeny Károly, aki svájci tartózkodása idején gyakori látogatója volt – mint azt visszaemlékezéseiben bennfentességét bizonyítandó el is beszélte –, augusztus óta tudott útitervéről. Amit pedig Kertbeny megtudott, az aligha maradt titok a császári rendőrség előtt, mint arra Teleki elfogatását követően Genfben élő barátja, Puky Miklós gyanakodott is. Emellett, alig egy héttel indulása előtt Teleki még azt a könnyelműséget is elkövette, hogy nővérének Magyarországra küldött levelében is írt arról, hogy utazni készül. Pedig gondolnia kellett volna arra, hogy az Orczyné kiutazására minden bizonnyal felfigyelő császári rendőrség egybevetheti a két adatot. Mindenesetre nemcsak a nyomát szimatolók ügyességének, hanem egy titkos szervezet vezetőjéhez nem illő könnyelműségének is része volt abban, hogy – amint életrajzírója feltárta – álnévre kiállított angol útlevelének használatba vételétől kezdve a szász rendőrséggel is együttműködő császári hatóságok tudtak minden lépéséről. De még saját gyanútlanságával sem igen vigasztalhatta magát a „drezdai kelepcébe" esésének körülményeire visszatekintő Teleki. Hiszen sok minden egyértelművé teszi, hogy tisztában volt vele, veszélyben forog személye s közvetve az általa képviselt ügy is ottléte idején. Nemcsak az, hogy hamis útlevelet használt és külsejét megváltoztatta (bajuszát

leborotválta, parókát tett fel), hanem az is, hogy még a hazai ellenállásban való részvétele miatt börtönviselt unokahúgát, az ugyancsak Drezdában tartózkodó Teleki Blankát sem merte meglátogatni. Ehhez járult, amiről már szó esett, hogy a mit sem sejtő Kossuthnak útra kelését bejelentő november 26-i levelében azt írta ugyan, hogy a „nem veszélyes" utazás 10-12 napját veszi igénybe csupán, mégis csak december 16-án, három hét múltán, amikor Drezdában rajtaütöttek, készülődött a visszatérésre. – Igaza lehetett tehát Rónay Jácintnak abban, hogy saját „könnyűsége… mellyel a drezdai kelepcébe ment", alighanem szerephez jutott az önmagával való elégedetlenségben. De sokkal súlyosabban eshetett latba Teleki végzetes döntésekor, ha úgy érezte, hogy önigazoló politikai törekvéseit nem tudja érvényesíteni. Figyelemreméltóan utalt erre a tényleges és álbarátok seregénél Telekit mélyebben értő bajtárs, a Lukács Móric „visszaemlékezéseivel" perbe szálló Kossuth.

Iratai egy részének sajtó alá rendezésén dolgozott 1880-ban az agg Kossuth, amikor kezébe került Lukács Móric idézett írása Teleki László haláláról. Könyve Teleki elvesztésével foglalkozó fejezetéhez terjedelmes jegyzetet csatolva reflektált Lukács egyes állításaira. Bizonyította – összhangban Rónay húsz évvel korábbi levelének hivatkozásával –, hogy barátjához – amint arról fentebb már szó esett – 1861. február elején eljutott a megnyugtató üzenet: volt bajtársai nem kételkednek becsületességében, s amint arról Jósika Miklós egykorú levelében beszámolt, „e nyilatkozattal Teleki meg volt elégedve". Kossuth indokoltan igazította tehát helyre Lukács előadását, mondván, hogyha közvetlenül szabadon bocsátása után, 1861 januárjában Bécsben még feltételezhette ugyan Teleki, hogy volt bajtársai is pálcát törtek felette, nem sokkal Magyarországra érkezése után s jóval végzetes tette előtt már birtokában volt e feltételezés egyértelmű cáfolatának.

A Teleki becsületességét, jellemességét olyannyira s valóban indokoltan hangsúlyozó Lukács előadásának fontos önellentmondására is felhívta a figyelmet Kossuth. A „politikai hypocrisis [képmutatás] gyanújának" Telekire hárítását látta abban a védekezni már képtelen halott „emlékét méltatlanul sértő" feltételezésben, hogy

> *„Teleki nem akként érzett, mint a miként beszélt s hogy nem volt őszinte, midőn a határozati párthoz csatlakozott, sőt abban a vezér szerepét elvállalta."*

Kossuth teljesen indokoltan hivatkozott arra, hogy az államférfi hazakerülését követően valamennyi politikai megnyilatkozásában hangsúlyozta szolidaritását a „külhonban maradt feledhetlen bajtársai" iránt, hitet téve emigránsként vállalt és vallott politikai felfogása mellett. Idézte azt a Heves megyéhez 1861. március 9-én küldött, s a választások idején a sajtóban is publikált kijelentését, amelyben óvást emelt politikai következetességének minden kétségbevonási kísérlete ellen:

> *„nem tértem el soha politikai hitvallásomtól, soha azon zászlótól, melyet enyimnek vallottam, … soha senkinek sem tettel, sem szóval, sem csak bár egy intéssel is, nem adtam arra jogot, hogy föl is tegye rólam, miszerint elveim s rokonszenveim, óhajtásaim bármelyikéről valaha le tudnék mondani."*

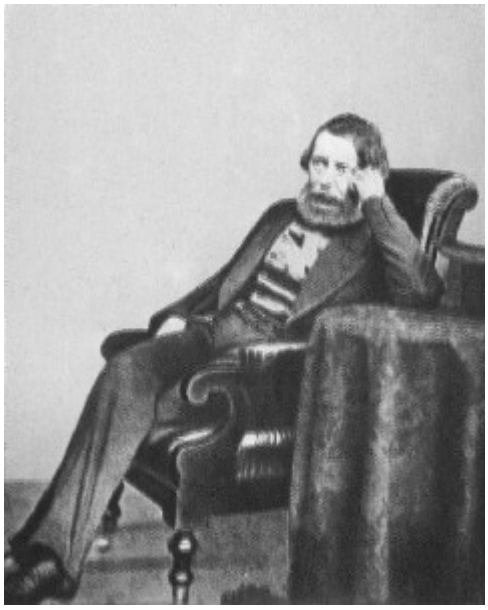
Ugyanennek az üzenetnek egyik aforizma-tömörségű mondatában vélte megtalálni Kossuth, miben állhatott Teleki végül is feloldhatatlannak érzett dilemmája. „Egy

félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy ketté metszett életnél" – idézte barátja Heves megyéhez intézett szavait. Értelmezése szerint a Ferenc József által kicsikart, politikai önkorlátozására tett ígérete és az elveivel összhangban álló politikai cselekvés elkötelezettsége került benne kibékíthetetlen ellentmondásba és sodorta az öngyilkosságba. Véleményét Kossuth így foglalta össze:

> *„Teleki az ideges elfogultságára furfangosan reázúdított meglepetés… perczében megadta magát azon feltételnek, hogy a forradalmi politikával szakítani fog. Ő előtte egyrészt az adott szó szent volt, másrészt elvhű ember volt, a ki mélyen érezte, hogy a haza függetlenségének, a nemzeti lét ez alapfeltételének elve nem azon alárendelt érdekek közé tartozik, melyekre nézve a feladás vagy szögre akasztás elnézhető. E fatális ellentétet élve lehetetlen volt kiegyenlítenie. Ez nyújt s csakis ez nyújthat magyarázatot a tragicus elhatározáshoz, hogy »a ketté metszett élet« terhétől a halálba menekült."*

Kossuth magyarázatában az a minden bizonnyal helytálló feltevés a legfontosabb, hogy Teleki azért lett öngyilkos, mert úgy érezte, nem tudja érvényre juttatni politikai meggyőződését, s minthogy az általa helyesnek tartott politikai útról letérni nem akart, inkább a halált választotta. Abban azonban, hogy úgy érezte, nem képes a gyakorlatba átültetni azt, amit helyesnek tart, aligha csupán vagy akárcsak legfőképpen a Ferenc József által kicsikart ígéretnek lehetett döntő a szerepe. Hiszen ez az ígéret nem akadályozta meg Telekit abban, hogy szabadlábra kerülése után ne intézkedjék külföldön maradt iratai biztonságba helyezése ügyében, de abban sem, hogy a vele történtekről titkon tájékoztatást nyújtó levelet ne juttasson Jósika Miklóshoz. Sőt még abban sem, hogy hazakerülése után az emigrációban az ő közreműködésével kialakított elgondolásokkal messzemenő összhangban hirdesse politikai nézeteit, mégpedig egy olyan irányzat élén, amely arra vállalkozott, hogy szembeszegül minden megalkuvónak minősített törekvéssel. A császári kihallgatáson kicsikart ígéretnél tehát fontosabb, mélyebben gyökerező okai lehettek – s mint látni fogjuk, voltak is – annak, hogy Teleki László valóban úgy találta, nem képes érvényre juttatni politikai meggyőződését, amelyhez élete árán is ragaszkodni kívánt.

A hazai titkos szervezet válsága

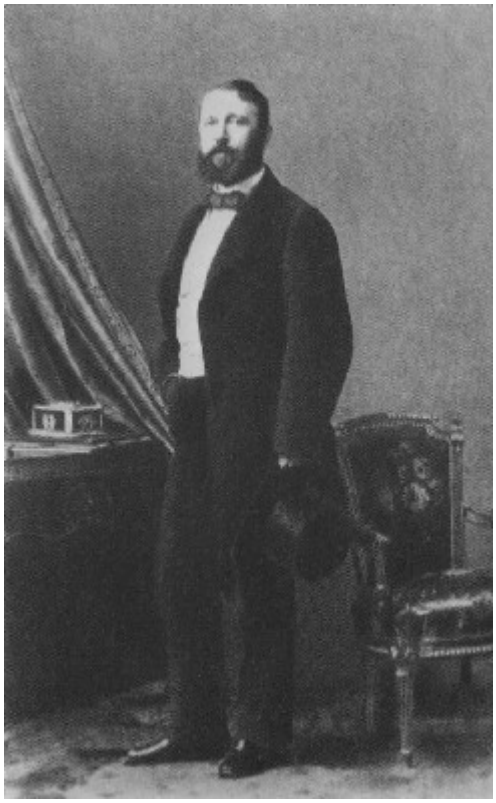

6. Kossuth Lajos az 1850-es években

A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1859 májusában történt megalakulása óta egyre inkább Teleki kezében összpontosultak azok a szálak, amelyek ezt az emigráns kormány feladatait magára vállaló testületet a Magyarországon titkon szervezkedőkkel összefűzték. Nem véletlenül történt így. Kossuth Londonban tartózkodott, s ezért a hazaiak számára a személyes érintkezés, de még a postai kapcsolattartás is sokkal nehezebb és kockázatosabb volt vele, mint a Franciaországban vagy Svájcban elérhető Telekivel. Noha a tevékenységi köröket korántsem határolták el mereven, Klapka elsősorban a katonai kérdésekkel, illetve a dunai fejedelemségekkel kialakítandó szövetség kérdéseivel foglalkozott, nem is szólva arról, hogy – Telekivel ellentétben – hazai kapcsolatai viszonylag igen korlátozottak voltak. Telekinek oroszlánrésze volt a hazai összeköttetések kiépítésében és fenntartásában. Kulcsszerepével sajátos kölcsönhatásba került, hogy a fokozatosan kialakuló hazai laza titkos szervezetben egy vele rokoni és baráti viszonyban, de legalábbis társasági összeköttetésben álló csoportosulás kezébe került a politikai irányítás.

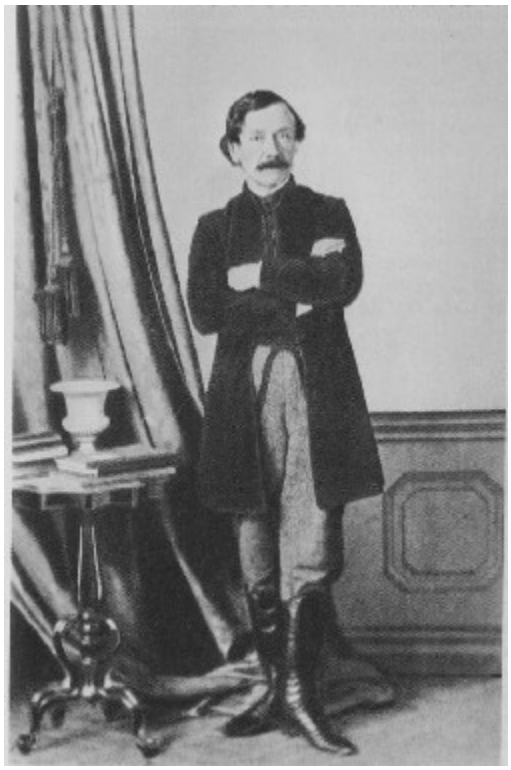
1860 első napjaiban Kossuth hívására Londonba utazott Klapka is, Teleki is, találkozóra Komáromy Györggyel, a Magyarországon közel egy éve szervezkedők immár harmadszor nyugatra látogató küldöttjével. Komáromy, a volt honvédtiszt, aki az 1850-es években az önkényuralom börtöneit is megismerte, a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjai elé terjesztette azoknak a névsorát, akiket alkalmasaknak tartottak arra, hogy a „cselekvés órájában" az ország különböző pontjain kezdeményezőként lépjenek fel. Kossuth szerint a névsort „megrostáltuk, kiegészítettük, megerősítettük". Egyidejűleg Komáromy lelkére kötötték, hogy tartózkodjanak az „idő előtti", „sokáig titokban nem tartható" szervezkedéstől, amit – nyilvánvalóan az 1850-es évek elején leleplezett összeesküvések véráldozatára is utalva – „káros életjátéknak" ítéltek. – Nem ismerjük az irányító szerepre kiválasztottak teljes névsorát, amint nagyon hézagos mindaz, amit a titkos szervezkedésről tudunk. Kétségtelen azonban, hogy voltak az emigrációban is, az országban is olyanok – Irányi Dánieltől Madarász Józsefig terjed a soruk –, akik úgy vélték, hogy az egykori honvédtisztek csoportosulásának kivételével a szervezkedés – feltételezésük szerint nem kevéssé éppen Teleki befolyására – túlságosan a vezető társadalmi rétegekre, sőt egyenesen az arisztokráciára szűkült. Az ismert tények azt sejtetik, hogy ez a kritika lehetett túlzott ugyan, de korántsem volt alaptalan.

A hazai titkos szervezet élére az az Almásy Pál került, aki 1849-ben még elnökölt a képviselőháznak a Magyarország függetlenségét kimondó debreceni ülésén, de Szegedre már nem követte az országgyűlést, hanem a harcok kimenetelét be sem várva külföldre menekült. A távollétében ugyancsak halálra ítélt Almásynak, egy évtizedes emigrációja idején tovább erősödött szoros barátsága Teleki Lászlóval. Kapcsolatuk nem szakadt meg akkor sem, amikor 1859 elején Almásy engedélyt kapott a hazatérésre. Zilált családi viszonyai és anyagi érdekei késztették e lépésre. Felesége, aki egy osztrák tiszt szeretője lett, elérte ugyanis, hogy férje nagy kiterjedésű elkobzott birtokait az apjuktól elidegenített gyermekeiknek juttassák, ami ellen Almásy egy ideig hiába tiltakozott. Leánya császári tiszthez ment nőül, fia pedig előbb hátat fordított apjának, sőt a császári hadseregbe lépett, majd – e tettét állítólag megbánva – agyonlőtte magát. Almásy nem tartozott ugyan családja arisztokrata ágához, de vagyonossága és kedvező személyes adottságai így is már régen a hazai előkelő társaság közkedvelt figurájává tették. Megpróbáltatásai széles körű rokonszenvet biztosítottak számára, és minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy fontos szerephez jutott a titkos szervezkedésben. – Komáromy Györgyöt házassága – egy Csáky grófnő férje volt – kapcsolta az arisztokráciához; feltehetően az ő révén csatlakozott a szervezkedőkhöz a szabadkőműves Csáky Tivadar gróf.

7. Klapka György honvéd tábornok Párizsban az 1860-as években

8. Teleki László 1861-ben

Fontos és egyre növekedő szerep jutott a titkos szervezkedésben annak a Tisza Kálmánnak, akit anyja, Teleki Julianna grófnő révén vérségi kapcsolat fűzött magához Teleki Lászlóhoz. A hazai, sőt a birodalmi arisztokráciával tovább erősödött a kapcsolata azáltal, hogy 1860 nyarán feleségül vette Degenfeld-Schomburg Ilona grófnőt, aki maga is távoli rokonságban állott Telekivel, lévén elhalt sógorának unokahúga. – A száműzött államférfi örömmel vette, hogy unokaöccse, miután látványosan szembefordult a protestánsokat megrendszabályozó önkényuralmi hatóságokkal, a reformellenzéket cserbenhagyó apja rossz híre ellenére, számottevő népszerűségre tett szert. – Po-

zitívan, ha nem is kritikátlanul ítélte meg Teleki a hazai szervezet egyik oszlopává emelkedett gróf Károlyi Edét is, aki jó összeköttetésekkel rendelkezett a francia császár udvarában. Féltestvére, az ifjú Károlyi Sándor gróf 1861 tavaszán lett az emigráció egyik legfontosabb informátora. – Az Almásy, Komáromy, Tisza körül kialakult csoportosulás jelentős alakja volt még Jósika sógora, a Keglevich és Wartensleben grófokkal, illetve a Prónay bárókkal atyafiságos kapcsolatban álló Podmaniczky Frigyes báró is, aki világfias könnyedséggel vetette magát a szervezkedésbe.

9. Gróf Batthyány Lajosné az 1860-as évek elején

Kossuth régtől fogva aggodalmaskodott, hogy az emigrációval kapcsolatot tartó hazai mozgalom irányítása nem eléggé következetes erők kezébe került, és ez a katonai felkészülést is kedvezőtlenül befolyásolja. Amikor 1860 júniusában Komáromy György jelentésében arról szólt, hogy a szervezkedők sorában sokan vannak, akik megelégszenek a „lojális rezisztenciával" és a fegyverhez nyúlást „utolsó rossznak" tekintik csupán, Kossuth a helyzet sürgős tisztázására hívta fel híveit. „Én rég látom a közép s kivált a felsőbb osztályok irányát. Az alku felé mutat" – írta. Elismerte, hogy legjobb „egységesen … munkálni s haladni, ha lehet, de ha nem lehet" – tette hozzá – úgy „ne misztifikáljuk [tévesszük meg] magunkat párt nélküli nemzetegységgel, s hazafi kötelességünk teljesítésében vegyük fel újra a régi mottót", azaz azt a jelszót, amellyel a kiváltságosokhoz fordult a Magyarország polgári átalakításáért és alkotmányos önkormányzatáért folytatott reformkori politikai küzdelem kibontakozása idején: „Veletek, általatok, ha nektek tetszik, nélkületek, ellenetek, ha kell!" – Alig két hónappal később egy Telekihez intézett levélben újból sürgette, hogy a hazai szervezkedők szakítsanak az alkudozásra hajlókkal, akik a szervezkedést pusztán jobb tárgyalási pozíció kialakítására kívánják felhasználni: „tudod – írta – mindig aggódtam, hogy a pártnélküli egység utáni sóvárgás illúziói a nemzetet egy rossz párt martalékává teszik." Majd általánosítva hozzátette: „Minden embert nem lehet egy kalap alá hozni, s aki egység kedvéért elveiről lemond, pártját öli meg az ellenkező párt elveinek javára."

Kossuth, miután sikerült elérniök, hogy Cavour olasz miniszterelnök kötelezettséget vállalt egy új olasz–osztrák háborúval egybehangolandó magyar szabadságküzdelem támogatására, 1860. szeptember 27-i levelében ismét erélyes kezdeményezésre szólította fel Telekit a hazai titkos szervezkedés érlelődő válságának felszámolása érdekében. A katonai előkészületek elhanyagolása mellett különösen azt rótta fel Kossuth, hogy semmire sem jutottak odahaza a nemzetiségekkel való megbékélés konkrét megállapodások útján történő előmozdítása terén. Noha azt az együtt élő népek emigránsaival, sőt a román és a szerb fejedelemségekkel kiépített kapcsolatok révén a magyar emigráció messzemenően előkészítette. Felismerte ugyanis, hogy a közösen megszenvedett önkényuralmi elnyomás minden addiginál kedvezőbb feltételeket te-

remtett a hajdani ellentétek felszámolására és az együttélés demokratikus normáinak kialakítására.

A hazai szervezkedés megújítása érdekében Kossuth azt javasolta, hogy a mindhármuk által következetesnek ítélt Komáromy György kezében összpontosuljon a titkos szervezet vezetése, kirekesztve bizalmukból a megalkuvásra hajlókat. Teleki, akit időközben Zürichben unokaöccse, Tisza Kálmán keresett fel, mégpedig mint a hazai titkos szervezet megbízottja, sok tekintetben megnyugtató üzenetet juttatott el Kossuthhoz. Unokaöccse jelezte a szervezet vezetőségének készségét a katonai előkészületek fokozására és az egyik katonai vezetőnek – hamarosan meg is valósult – kiküldésére a hadműveleti tervek egyeztetése céljából, ugyanakkor tagadta, hogy bármit is mulasztottak volna a nemzetiségi megbékélés előmozdítása terén. „Böcsületszóval" kötelezte magát, „hogyha meghasonlás történnék az otthoni komité kebelében, azt nekünk azonnal hírül adják" – közölte Teleki –, akit Tisza arról is teljesen meggyőzött, hogy „minden kellő lépés meg van téve" otthon, miszerint „az alkudni kívánókat ildomosán mellőzzék s ne avassák többé semmi titokba". Teleki s az ugyancsak Svájcban tartózkodó Klapka ennyi biztosítékot elegendőnek ítélt, nem úgy Kossuth. Azonban – mint az október 14-i Telekihez intézett válaszlevelében írta – kitartott triumvirátusuknak, a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak a megalakulásakor nézetkülönbség esetére megállapított többségi alapelve mellett.

> *„Többségben vagytok: a többségé a határozat"* – írta. *„Határoztatok, s marad a dolog amellett, csak pro memória [emlékeztetésül] jegyzékbe teszem, miként félek, hogy e határozatnak keserves következései lesznek."*

A magyarországi ellenállás felszámolásának szándékával is kiadott Októberi Diploma megjelenése után, 1860. november 7-én Telekihez intézett újabb leveléből csak úgy sugárzott az emigráció hazai kapcsolatai egyoldalúsága miatti aggodalom;

> *„akárki egyesnek barátaink közül, s magának a Central Komiténak [központi bizottságnak] hivatalos jelentésével sem leszek (ha jő szokott késedelemmel) megelégedve. Arra több-oldalu tudomást tartok szükségesnek* minden *társadalmi körből, arisztokratából (melyből a forradalmiakat ujjunkon elszámlálhatjuk, anélkül, hogy 10-ig jutnánk), középosztályból, polgáriból, Deák-, Somssich-féléből, sat. sat. [stb.]";*

s noha októberben – idézett fenntartásával – alávetette magát Teleki és Klapka döntésének a hazai szervezet belső válsága ügyében, most mégsem állta meg, hogy újra fel ne vesse kétségeit:

> *„Általában engem a Komité otthon aggaszt, nagyon aggaszt. Mondd meg nekem kedves Barátom, bízasz Te, de tökéletesen bízasz, mint hazafi s forradalmi vezér, s nem mint jóbarát, tökéletesen bízasz Almásy Paliban, mint forradalmi vezérben?"*

Az ekkor tájt Kossuth mellett a titkári teendőket ellátó Tanárky Gyula szerint ehhez a Telekinek elküldött tisztázatban még hozzáfűzte:

> *„Hogy ő, s éppen ő, s éppen azon pillanatban, amelyben tette, amnesztiát fogadott el, legalábbis*

csudálatos, de ezt mellőzöm, valamint azt is, hogy minő fonák dolog az, hogy épp az az ember tartsa kezeiben a fonalat, melyen a mieinkkel otthon és idekünn érintkezem, aki nekem személyesen se, politikai tekintetben se, már 1848-ban sem, s azóta sem volt barátom; mondom ezt mellőzöm, s ha te azon hazafiúi lélek szilárdságával, melyet benned annyira tisztelek, nekem azt mondod, hogy bízol, de teljesen *bízol benne, úgy én is bízok, de ezt nyíltan kimondanod kell, hogy megnyugodhassam benne."*

Teleki postafordultával válaszolt:

„honunktól most jót reménylek, de annyira nem mehetek, hogy az otthoni vezérek szilárdságukért azon értelemben, melyben mi vesszük a szót teljesen jótállhassak… Te nem bízasz belátásomban Pali irányában, mivel attól félsz, hogy részrehajló vagyok… Hogy ő jó hazafi az bizonyos, de arról, hogy mindenben egyetértendünk-é vele, ismét nem állhatok jót; csak figyelmeztetlek, arra, hogy ő [Komáromy] Gyurinak (akiben te is, én is teljesen bízunk) sokkal bensőbb, meghittebb barátja mint nekem. Tehát ő akkor is részt venne a dolgok vezetésében, ha Gyuri ragadná meg a gyeplőt… Te szavamat kéred, én véleményt, hiedelmet… mondok neked; többet nem tehetek. Ha magamról volna szó adnám szavamat, ha másról azt kérdeznék, böcsületes ember-e vagy sem? Sok ember volna kiért szavamat adnám, de politikai szilárdságra nézve, kitartásának, forradalmi tulajdonainak elégségére nézve, azt már nem. Ezekből annyit láthatsz, hogy Paliról jó véleménnyel vagyok, igen jóval, hazafiságára nézve is, különben is."

Teleki november 11-i levele után, amelyben Almásyt nem fenntartás nélkül ugyan, de mégis igen pozitívan értékelte, a kérdés lekerült a napirendről. Kossuth aggályoskodása ellenére nem kezdeményeztek tehát változtatást a hazai titkos szervezet vezetésében. Alig két héttel azelőtt zárult le a kérdés vitatása, hogy Teleki elindult végzetes drezdai útjára.

Kirándulását a magánéletbe nyilván nemcsak azzal mentegette, amit Kossuthnak utazását bejelentő levelében november 26-án írt, hogy mindössze 10-12 napra utazik el, hanem azzal is, hogy az adott lehetőségek között viszonylag jól alakul az emigráns kormány funkcióit betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság terveinek realizálása. A szeptemberben Cavour olasz miniszterelnökkel kötött titkos egyezmény végrehajtásának fontos mozzanataként egy egész hadsereg felfegyverzésére elegendő hadfelszereléssel megtömött öt hajó tartott az Al-Duna felé, hogy a tavaszra tervezett olasz háborús kezdeményezéssel összehangolandó magyar felkelés rendelkezésére álljon. – Klapka tábornok útnak indult, hogy a felkészülés terveit Cavourral újraegyeztetve Havasalföldön legyen a fegyverszállítmány érkezésekor. – Tisza Kálmán és Podmaniczky Frigyes kint jártak, és egyértelműen azt ígérték a titkos hazai szervezet vezetői nevében, hogy tanácsaiknak megfelelően élnek a megnövekedett lehetőségekkel, s minden alkura csábítást elhárítva törekszenek a Magyarország önrendelkezésének kivívásához szükségesnek ítélt politikai előfeltételek megteremtésére.

Kérésükre felkereste őket a titkos hazai katonai szervezkedés egyik vezetője, Iványka Imre volt honvéd ezredes, és a vezérkari főnöknek kiszemelt emigráns Vetter Antal volt honvéd altábornaggyal összehangolta a hadműveleti terveket.

Különös megelégedésére szolgált a nemzetiségi megbékélés ügyét olyannyira szívén viselő Telekinek, hogy a hazai küldöttek ígéretei mellett közvetlenül elutazása előtt rejtjeles táviratot kapott otthonról, miszerint követőik a románokkal megkísértendő megbékélés tárgyalási alapjául elfogadták az erdélyi kérdés általa kívánatosnak tartott rendezési tervét. Azt, hogy népszavazás döntse el, újítsák-e fel Magyaror-

ság és Erdély 1848-ban létrehozott unióját, vagy a magyar állam keretei közt jusson Erdély önkormányzati jogokhoz, önálló tartománygyűlést is beleértve.

A hazakerült Teleki szembesülése a szervezeti válsággal

Telekinek hazakerülése után fokozatosan fel kellett ismernie, majd rá kellett döbbennie, hogy a hazai titkos mozgalom szervezeti válsága korántsem oldódott meg, sőt 1861 elején tovább mélyült. Annak ellenére történt így, hogy az itthoni szervezkedők az emigráció tanácsait egyben-másban legalábbis követték, s nem is eredmények nélkül. Hozzájárultak az ellenállás szellemének élesztéséhez s ugyanakkor a ki-kirobbanó indulatok pányvázásához is.

A titkos mozgalomnak fontos szerepe volt a konzervatív kiegyezési kísérlet zátonyra futtatásában, abban, hogy minden számottevő magyar politikai erő a 48-as vívmányok maradéktalan helyreállítása, mint legális politikai követelés és jelszó mögött sorakozott fel. Nagy jelentősége volt annak, hogy a helyi önkormányzati testületek újjászervezése során Pest megyében – mindenekelőtt Podmaniczky és Ivánka révén – közvetlenül érvényesült a titkos szervezet befolyása. A megye 1860. december 11-én kiadott nyilatkozata, amit a megyei és városi közgyűlések többsége a továbbiakban irányadónak tekintett, lényegében azt a minimális programot hirdette meg, amit Kossuth és Teleki tanácsolt a „legális oppozíciónak". Ennek következményeképpen a megyék megtagadták az engedelmességet a törvénytelen kormányzati és hatalmi szerveknek, gyakorlatilag megbénították az adószedést, gátolták az újoncozást, ugyanakkor intézkedéseket foganatosítottak a törvényesség helyreállítására, sőt néhol a helyi karhatalom szervezésére, és követelték az országgyűlés összehívását, a birodalmi szervektől független, a magyar parlamentnek felelős kormány kinevezését. – A titkos mozgalomnak a hon védegyleti szervezkedés kibontakoztatásán és a reménykeltésen kívül sokkal korlátozottabb volt a szerepe az önrendelkezésért megvívandó küzdelemre való felkészítésben. Nem bizonyított, volt-e tevőleges része az 1860. december 2-án, Ferenc József trónra lépésének évfordulóján az országon végigsöprő, több helyütt összeütközésekbe torkolló tüntetéssorozat megszervezésében. Viszont bizonyos, hogy nem befolyásolta azokat a spontán tömegmegmozdulásokat, amelyeknek keretében parasztok, szabadságos katonák, diákok, iparos- és kereskedőlegények tömege ütközött meg a fegyverüket is használó császári katonákkal, csendőrökkel, többek között Nagykőrösön, ahol az 1861. január 5-i összecsapásnak 5 halottja és nagyszámú sebesültje volt. E mozgalmak ország-világ előtt tanúsították, milyen robbanékony a magyarországi helyzet.

A bécsi porosz követ már késő ősz óta azzal riogatta kormányát, hogy a magyar társadalomban „az ellenállás tüze lappang", s csak megfelelő alkalom kell, hogy „a forradalom hatalmas lángokban kitörjön". Az önkényuralom-ellenes magyar törekvésekkel rokonszenvező orosz demokrata, Csernisevszkij örvendező egyetértéssel idézte a londoni Times summázó megállapítását arról, hogy „Magyarországon tisztára forradalmi a helyzet". A despotikus uralmi rendszerét féltő II. Sándor orosz cár is hasonló fejleményekkel számolt, hiszen 1861 beköszöntekor azt mondta a szentpéter-

vári francia követnek, „nagyon is valószínűnek tartok egy magyarországi felkelést", amelynek feltételezett bekövetkezését persze „szerencsétlenségnek" minősítette. – Engels, aki a *New York Daily Tribune*-ban január derekán arról írt, „elegendő a valószínűsége annak", hogy az új esztendő meghozza „az osztrák császárság felbomlását egyes alkotóelemeire", a hónap végén már „Magyarország majdnem nyílt felkeléséről" szólt ugyanott. – A bécsi rendőrminiszter pedig, akihez sorra futottak be a jelentések a volt honvédeknek a titkos szervezet által megkezdett összeírásáról, február derekán úgy összegezte véleményét, hogy egy „semmi körülmények között le nem tagadható, erős párt" az, amely Magyarországon „a nyílt ellenállás eshetőségével is számol", sőt „minden eszközzel arra törekszik, hogy annyi fegyver birtokába jusson, hogy vagy azonnal fölszerelhessen egy inszurrekciós [felkelő] hadsereget, vagy legalábbis minden nagyobb fáradság nélkül előkészíthesse azt."

A közhangulat 1861 elején tovább radikalizálódott. A feszültséget fokozta Ferenc József január 16-án kibocsátott kemény hangú leirata, amely a megyei önkormányzati testületeket azzal vádolta, hogy „szinte minden államhatalmat magukhoz ragadni nem átallanak", és olyan lépésekre ragadtatják magukat, melyek „végkövetkezéseikben forradalomra vezetnek". A leirat katonaság bevetésével fenyegette meg a megyéket; sőt – hogy a hatalom példát statuáljon – Nyitra megye hivatalait a császári katonaság ténylegesen meg is szállotta. – A közfelháborodás az úgynevezett Februári Pátens kibocsátását követően érte el csúcspontját. A hazai közvélemény indokoltan látta úgy, hogy ez a császári rendelkezés, amely engedményeket tett az osztrák–német alkotmányos irányzatoknak, a birodalmi centralizáció erősítésével nem utolsósorban Magyarország függő helyzetének fenntartását és biztosítását kívánja elérni. A megyék és városok, különösen az alföldi cívisvárosok egymásra licitálva adtak hangot tiltakozásuknak. A nógrádi Repeczky Ferenc és Madách Imre indítványa, hogy nyilvánítsanak „hazaárulónak" mindenkit, aki bármilyen módon közreműködik a császári rendelet végrehajtásában, helyeslő visszhangra talált országszerte. Békés megye a Diploma és a Pátens elvetése mellett a legsürgősebben végrehajtandó követelések közé sorolta, hogy legyen „a pénz- és hadügy tényleg a nemzetnek átadandó, az idegen katonaság az országból eltávolítandó, a magyar hadsereg behozandó s az 1848-ki alkotmányra fölesketendő". Az Erdély szélén fekvő Kraszna megye nemzetőrség szervezését kívánta, Pest megye pedig állást foglalt a császári csendőrségnek a megyebeli helységekből való kitiltása mellett. Heves megye nem elégedett meg azzal, hogy a törvényhatóságok többségéhez hasonlóan megtagadja Ferenc Józseftől a „király" címet, sőt vele szóba sem állva „felirat" helyett „végzés"-ben tiltakozzék a bécsi rendelkezések ellen; közgyűlésén lelkesen ünnepeltek egy, a trónfosztás megújítását, az állami függetlenség ismételt kinyilvánítását kezdeményező javaslatot is.

A közhangulat ilyen radikalizálódása ellenére elmélyült az ellenállási mozgalom szervezeti válsága. A vezető csoport egy részének következetlensége mellett fontos szerepe volt ebben Kossuth tisztázó törekvéseinek, nehézségeket és veszélyeket sem leplező tájékoztatóinak és helyzetelemzéseinek. 1860. december 6-án, amint Kossuth tudomást szerzett a Havasalföldre szállított fegyverrakomány lefoglalásáról, menten levelet küldött Telekinek, remélve, hogy az – ígéretének megfelelően – már visszaérkezett Genfbe. Kossuth azt kívánta, a hazai szervezet kapjon azonnal értesítést a történtekről és esetleges további, az olasz-magyar együttműködést befolyásoló fejleményeiről, „akárminőkké alakítja azt a turini kormány határozata. Legyen jó, legyen

rossz, tudniok kell." A levelet Teleki drezdai időzése, majd elfogatása miatt Puky Miklós kapta kézhez nagy késéssel. Kossuthék azonban gondoskodtak róla, hogy más csatornákon át is hírt adjanak a fontos fejleményekről.

1861. január 18-án Kossuth személyes üzenetvivő által átfogó tájékoztatást küldött, becsületbeli kötelességének is tekintve az otthoniakat „híven és igazán értesülve tartani viszonyaink fordulatai felől a külföldön". Visszatekintő utalásában erről szólva nem túlzott; tájékoztatója mit sem szépített azon, hogy az ősszel Magyarország függetlenségének helyreállítása szempontjából még kedvezőeknek ítélt kilátások – legalábbis időlegesen – nagymértékben romlottak. „Azóta sok csapás ért – adták meg üzenete alaphangját bevezető szavai –, a politicai helyzet is megnehezedett." Mindenekelőtt arról tudósította az otthoniakat, hogy Cavourék korábbi terveik módosítására kényszerültek. Dél-Itália felszabadítása olyan sok belpolitikai nehézséggel járt, ami lehetetlenné tette, hogy az olasz kormányzat márciusra felkészülhessen a Habsburg-kézen maradt olasz területek felszabadítását ígérő „nagy háborúra". Ehhez járult – folytatta –, hogy a francia kormány is a „háború elhalasztása" érdekében fejtette ki befolyását, Anglia pedig igyekezett elijeszteni Itáliát a háborús kezdeményezéstől. – Rámutatott Kossuth arra is, hogy a helyszínen járt Klapka és Ludvigh János szerint a cári kormányzat által is fenyegetett dunai fejedelemségekben a magyarellenes indulatok felülkerekedőben vannak, és a fegyverlefoglalás óta a dunai fejedelemségeket, mint „hadműveleti alapot" elveszettnek kell tekinteni.

> *„Ezen keserves csapásokhoz* – folytatta Kossuth üzenete ekkor még kétségtelenül nem minden neheztelés nélkül – *hozzájárult Teleki László esete, mely keserves döfést adott állásunknak a barátságos kormányok irányában: minthogy ő nem magánszemély, hanem azon három tag egyike volt, kikben s kik által a baráti hatalmak a magyar nemzettel véltek szerződni."*

Mindezek után fejtette ki Kossuth azt a véleményét, hogy Magyarország függetlensége helyreállításának nemzetközi feltételei hamarosan újra javulni fognak, elkerülhetetlen lévén egy új olasz–osztrák konfliktus kirobbanása.

> *„Ha pedig háború lesz, reánk szükség lesz* – folytatta Kossuth csak utalva a régi érvre, de nem ismételve azt, hogy a szinte bevehetetlen osztrák erődök itáliai láncolata átkaroló manővert tesz szükségessé – *minket tehát el nem hagyhatnak, feltéve, hogy nemzetünk részt akar venni a harczban."*

Ennek tisztázását kívánta, s igenlő válasz esetén a legális és illegális politikai tevékenység összehangolásával a szervező munka folytatását követelte minden, szerinte a nemzet létérdekeit kockáztató alku megakadályozására és a Habsburg-önkényuralom felszámolására.

> *„Én a nemzetet szerencsétlenségbe nem sodrom* – szögezte le elhatárolódását a felkelésre szólítás gondolatával könnyelműen játszadozóktól –, *de ha oly támaszt szerezhetek, melyről lelkiismeretem megnyugtat:* – folytatta határozottan – *én nem rendelem alá hazám függetlenségének kilátásait a félakaratú alkuvók irányának, mert ismerem a népet s bízom benne, hanem kötelességemtől kérek tanácsot."*

Miután a népszuverenitásra alapozott polgári alkotmányosság híveként mintegy „a néphez" való fellebbezéssel fenyegette meg a nemzet nevében, de választások híján egyelőre annak felhatalmazása nélkül a hazai fórumokon politizálókat, a titkos szervezet „központi bizottmányának" egyértelmű színvallását kérte:

> *„Ti, kik a vezéri szerepet vettétek kezetekbe: akartok-e forradalmat, vagy alkut.* Választ *kérek. Az örökös óvakodás, simogatás és simulás között elvész a haza."*

Majd jelezve eltökéltségét a velük való szakításra is, hozzátette:

> *„Én nem hagyom elveszni, ha megmentésére okszerű kilátást észlelek."*

Majd következetes híveinek a kiutat a szervezeti válságból abban az irányban mutatta fellelhetőnek, mint korábban – sikertelenül – Telekinek és Klapkának:

> *„Az egység szép, de nem cél, csak eszköz a célra. Az eszköznek a célt nem lehet alárendelni. Inkább határozott párt, mint határozatlan koalíció."*

Nem tudjuk, hogy Kossuth nagyon őszinte, helyzetfeltáró s egyben tisztázást is követelő üzenete pontosan mikor érkezett meg a hazai titkos szervezet vezetőségéhez. Minden valószínűség szerint január utolsó napjaiban. Azaz közel egyidőben azzal, hogy a fogságból való szabadulását követően még három hétig Bécsben időző, majd január 23-án először Gyömrőre utazó Teleki Pestre látogatott. – Minthogy a felfedeztetés és felgöngyölítés veszélyének csökkentése érdekében a titkos szervezkedés során az írásbeliséget messzemenően kerülték, és abból is, amit írásba foglaltak, vajmi kevés maradt fenn, illetve talán még mindig lappang, csak következtethetünk arra, hogy a nagy horderejű üzenet tette nyílttá a szervezeti válságot, s vezetett a „komité" felbomlásához. Ez február elején történhetett, mert 15-én Kossuth Londonból már befejezett tényként írta meg Párizsba Kiss Miklós ezredesnek: „a hazai központi bizottmány szétoszlott".

Egy névtelen visszaemlékező szerint, akinek szavait a kiegyezés támogatói közé átállt Pulszky Ferenc rögzítette, Almásy Pál Teleki Magyarországra érkezését követően fontos megbeszélésre hívta egybe

> *„az emigrációból hazatérteket és az emigrációval összeköttetésben álló pártfeleit, s így szólott hozzájuk: Eddig én vezettelek benneteket, most átadom a vezetést egy nálamnál érdemesebb férfiúnak: Teleki Lászlónak."*

A visszaemlékező szerint Teleki hajlott a feladat átvállalására, de kijelentette, hogy mindenekelőtt tisztázni akarja, „kikre számíthat" közülük. Állítólag azt is közölte, hogy „biztos értesülése szerint" abban az esetben, „ha magatartásunkból világosan kiderül, hogy Ausztriával semmi szín alatt nem békülünk ki", a mozgalom számíthat a francia császár támogatására. Majd kérdést intézett volna a jelenlevőkhöz, vajon „el vannak-e erre határozva, és készek-e vele ezen irányban működni". A csendet – az ismeretlen visszaemlékező szerint – Andrássy Gyula gróf törte meg. Kijelentette, hogy

az emigráció tevékenységét azóta, hogy 1858-ban hazatért, nem ismeri, de helyteleníti a szövetkezést III. Napóleonnal, ugyanakkor kívánatosnak tartja a dinasztiával való kibékülést. Telekit ezért nem követi ugyan, de „ha úgy alakulnának a viszonyok, hogy a forradalom elkerülhetetlenné válik, ő is ott lesz a többiek közt." Erre – mintegy feleletül – „a volt száműzöttek legnagyobb része Teleki mellett nyilatkozott", fűzi hozzá a fenti történethez Teleki első biográfusa, aminek valóságtartalmát feltehetően abban látta igazolódni, hogy az emigrációból hazatértek többsége az országgyűlési választásokat követően valóban Teleki mögött sorakozott fel.

Akár részt vett hazakerülése után Teleki a hazai titkos szervezet vezető testületének tanácskozásán, akár csupán az ismeretlen visszaemlékező által felidézett nyilvánvalóan szélesebb körű másikon, mindenképpen közvetlenül kellett szembenéznie azzal a ténnyel, hogy bizalma Almásy iránt nem volt indokolt, ugyanakkor messzemenően igazolódtak Kossuth aggályai. Maga Almásy a titkos szervezet vezetéséről való lemondása után, enyhén szólva, erős ingadozásra valló levelet küldött Jósika Miklósnak, aki február 15-én, menten kézhezvétele után ismertette azt Kossuthtal. Almásy magyarázkodó levelében arról elmélkedett, hogy „a haza", amely minden támogatást megad az emigrációnak,

> *„jól teszi, hogy a másik kilátást sem löki el magától. Két húron kell hegedűlni. Felülni senkinek sem akarunk, … 12 évi szenvedés után a nemzet sokkal eszélyesebb és higgadtabb lőn, minthogy csak egy chancera [esélyre] tenné egész jövendőjét."*

Majd némiképpen ráérezve arra, milyen visszásán cseng mindez éppen az ő szájából, aki eladdig a titkos szervezet élén vezérkedett, hozzátette, hogy a belső megerősödést tartja a legfontosabbnak, hiszen annak sikere esetén „elegendők leszünk magunkban is jövőnk végelintézésére, s nem fogunk másokra szorulni". Értelme persze ennek is az volt, amit néhány nappal később Klapkához írott levelét is megismerve Tanárky Gyula rótt a naplójába, hogy Almásyék „készek a kibékülésre" a Habsburghatalommal.

Az Almásy által fejtegetettek nemcsak Teleki korábbi, Kossuthtal és Klapkával együtt kialakított programjának mondtak ellent, hanem a hazakerülése óta napvilágot látott nagyon következetes politikai nyilatkozatainak is. Teleki – mint láttuk – az 1861. január végén megfogalmazott első politikai jelentőségű „üzenetétől" az országgyűlési választások idején Abonyban elhangzott programbeszédéig minden alkalmat megragadott, hogy hangsúlyozza hűségét emigráns bajtársaihoz, a közösen kialakított „elveikhez", „céljaikhoz" és „reményeikhez", ugyanakkor hívei lelkére kösse „semmi áron nem alkudni", mert „bármi jogróli lemondás" veszélyeztetheti Magyarország alkotmányos önkormányzatának teljes helyreállítását. Teleki nyilatkozatai – a fentiek ismeretében – amellett, hogy politikai iránymutatásul és az országgyűlés megnyitásakor többségre jutó párt programjául szolgáltak, az egyéni becsületére oly kényes államférfi arra való törekvését is kifejezték, hogy az akaratlanul, mégsem önhibáján kívül cserbenhagyott bajtársainak jelezze elhatárolódását Almásytól és annak alkudozni kész magatartásától.

Almásy lemondása és a „titkos komité" feloszlása után – a névtelen visszaemlékező előadásától eltérően – Teleki valójában nem vette át a „vezetést". Pontosabban egy sajátos munkamegosztás jött létre az önkényuralomnak teendő engedményekkel

szembeforduló, Magyarország független államiságának helyreállítását célzó, szervezetileg, ha lehet, még az addiginál is lazább mozgalomban. Kossuth és Klapka hozzájárulásával Komáromy György lett a titkos mozgalom irányítója, Ivánka Imre fogta össze a katonai szervezkedés és a Vidats István volt honvéd százados, gépgyáros részvételével formálódó honvédegyleti mozgalom (Kossuth szavaival „a leggyakorlatibb, legegészségesebb" hazai szervezkedés) szálait. Teleki a legális politikai küzdelmet vezette, Podmaniczky Frigyes, Tisza Kálmán és mások pedig a legális és illegális tevékenység összehangolásában játszottak sokoldalú szerepet.

Változó körülmények, alkalmazkodási dilemmák

Március derekán a Februári Pátens által keltett izgalmak és a háborús hírek által ébresztett remények olyan mértékűvé fokozták a feszültséget Magyarországon, hogy bel- és külföldön sokan spontán robbanásra számítottak a forradalmi évforduló alkalmából. Az emigráció a császári hatóságok provokációjától és annak véres megtorlásától tartva külön futár útján óvott minden elhamarkodottságtól. Klapkának és Türrnek „az idő előtti felkelés" veszélyeire figyelmeztető párizsi nyilatkozata pedig helyet kapott még a hazai lapok hasábjain is.

10. Ivánka Imre volt honvéd ezredes, képviselő az 1860-as években

Március derekától a választások, április elejétől pedig a megnyíló országgyűlés fejleményei kötötték le a politikailag aktív erőket és a közfigyelmet. A helyzetből fakadt, hogy a korábbinál sokkal nagyobbra nőtt a legális politikai tevékenység súlya, s noha Kossuthék törekvéseik itthoni érvényesítőit Komáromyékban látták, s főleg remélték, nem kerülte el a figyelmüket, hogy a hazai közvélemény mindenekelőtt Telekit tekinti politikájuk letéteményesének. – Abban, hogy a politikai vezető szerep és vele a döntés felelőssége egyre inkább Teleki kezébe került, nagy része volt annak, hogy mind Kossuth, mind Klapka a polgári népszuverenitás és a polgári parlamentáris rendszer híve volt, és az önkényuralmi hatóságok által sokban korlátozott választásokon létrejött parlamentben is valamelyest a népakarat tényleges kifejezőjét látta. Polgári alkotmányos felfogásuk folytán a maguk véleményét az országgyűlésre kívülről ráerőltetni semmiképpen sem akarták. Emellett óvatos reménykedéssel figyelték, hogy a képviselőház többsége a politikájuk mellett magát messzemenő határozottsággal elkötelező Teleki mögött sorakozik fel. Hiszen Teleki március végi abonyi programnyilatkozata szinte mindazt tartalmazta, amit legális politikai fórumon – véleményük szerint is – odahaza kimondani lehetett.

Telekinek az országgyűlés kezdeti időszakában tanúsított „határozottságát" Ivánka Imre volt honvéd ezredes, a titkos szervezkedés katonai szárnyának egyik vezetője méltatta az emigrációhoz intézett április 21-i levelében. Deák és Teleki politikáját egybevetve annak a véleményének adott hangot, hogy az előbbi is ragaszkodik

ugyan az 1848-as törvényekhez, az utóbbi azonban tényleg „túl akar még menni a 48-diki végzéseken" is.

„Deák retteg a forradalomtól, s azt mindenáron akadályozni fogja, Teleki ellenben egyenesen a forradalom kezére dolgozik."

„Deák szeretne minél előbb kibontakozni a mostani bizonytalanságból, Teleki ellenben kívánja a bizonytalanságot, s szeretné húzni a dolgot, míg a helyes óra üt, hogy álgyukkal beszéljünk: mert rajtunk csak ezek segítenek."

11. I. Ferenc József császár 1860-ban

Teleki pártja 1861 áprilisában önereje tudatában szervezkedett. Méltán, hiszen – mint láttuk – az érdemleges vitát megelőző erőpróbák, a képviselőházi tisztségek betöltését eldöntő szavazások során egyértelművé vált biztos többsége. A közhangulat egyébként is bizakodó volt. A Habsburg-hatalom korántsem tudott úrrá lenni belső válságán, az új itáliai háború pedig, ha márciusról el is halasztódott, a hazai lapok által is gyakran idézett mértékadó nyugati vélemények szerint is, nemcsak elkerülhetetlennek, hanem igen közelinek látszott. Sok aggodalmat keltett ugyan a nemzetiségek várható magatartása, de széles körben élt a remény, hogy az országgyűlés kedvező fordulatot teremt, megbékélést hoz e téren. – Ilyen körülmények között ismerte meg Teleki és pártjának vezérkara Kossuthék újabb tájékoztatóját, amely a szokott őszinteséggel a nemzetközi feltételek változására és az ezzel kapcsolatos új döntések szükségességére hívta fel a figyelmet.

12. Deák Ferenc 1861-ben

Március 17-én Londonban keltezte Kossuth azt a tájékoztatót, amit Komáromy György hazatérő futárjával küldött. Báró Vay Miklós kancellár, aki besúgók útján meglehetős rendszerességgel szerzett információkat Teleki táborából, úgy értesült, hogy Kossuthtól és Klapkától április 21-én fontos levél érkezett hazai híveikhez. Vay hivatkozása kétségtelenné teszi, hogy a március 17-én keltezett tájékoztató kézhezvételéről értesült. Az időeltolódásból sokat megmagyaráz, hogy a futár – Kossuth kívánságára – Genfet is útba ejtette. Kossuth ugyanis feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy Klapka tábornok is közvetlenül járuljon hozzá a Komáromy Györgynek adott – fentebb tárgyalt – új felhatalmazáshoz. A „tájékoztatónak", amit Kossuth utasítására

az üzenetvivő ugyancsak megismertetett Klapkával, csak saját aláírásával ellátott változatát közölte két évtizeddel később az *Irataim az emigrációból* című kiadványban. Amellett azonban, hogy a tájékoztató másolatban fennmaradt példányain Klapka aláírása is olvasható, Vay értesülése is azt valószínűsíti, hogy Klapka a hazajuttatott példányt legalábbis láttamozta.

A nagy fontosságú tájékoztatóban Kossuth hasonló nyíltsággal, mint januárban tette, beszámolt a nemzetközi helyzet alakulásáról. Mindenekelőtt arra figyelmeztetett, hogy új olasz–osztrák háborúra a folyó évben aligha, ősz előtt pedig bizonyosan nem lehet számítani. Mindazonáltal határozott meggyőződését fejezte ki, hogy a háborús kezdeményezés nem marad el, csak halasztódott. Háború esetén pedig az olasz kormány továbbra is kész a szeptemberi megállapodásban rögzített feltételeknek megfelelően együttműködni a Magyarország függetlenségének helyreállításáért hadra kelő erőkkel.

13. Podmaniczky Frigyes báró az 1860-as években

> *„Ennek következtében* – magyarázta Kossuth –, *hogy a nemzet azon háborúval az osztrák uralom alól megszabadulhasson, az attól függ, miképp fogja magát a nemzet időközben viselni, s minő elhatározottságot fog az osztrák birodalomegységi törekvések ellenében kifejteni a következő országgyűlésen."*

Indokoltnak tartotta, hogy az országgyűlés ne csak a jogsérelmek felszámolásához és az „újabb törvényeinkkel" megerősített „alaptörvényeinkhez" ragaszkodjék, hanem Magyarország önkormányzatát biztosító „újabb diplomáciai kötést" is követeljen.

> *„Ha ellenben – hangsúlyozta – a közelgő országgyűlés jogengedéssel lép alkutérre, [úgy] Magyarország a jövő háborúnál számba nem fog vétetni."*

A tájékoztató röviden utalt arra is, hogy az Igazgatóság tovább működik, Teleki helyét azonban nem töltik be. Az Olaszországban szervezett magyar légiót fenntartják, de a hazaiak hagyjanak fel a kockázatos kiszökésekkel, hiszen – amint azt ismételten megüzenték – nem odakint, hanem idebent lesz szükség a harcra kész erőkre. – Kitért a tájékoztató arra is, hogy a dunai fejedelemségekben a korábbi beszámoló óta némileg kedvezőbbre fordult a helyzet (Cuza román fejedelemmel sikerült időközben új megállapodást kötni, és javultak a szerb kapcsolatok is), de a háború eltolódása és a fegyverlefoglalás által keltett nemzetközi figyelem miatt felfüggesztették a szervezkedést a fejedelemségek területén.

A „forradalomról", valójában az önkényuralom-ellenes, Magyarország független államiságának helyreállítását célzó fegyveres szabadságküzdelemről szólva, a tájékoztató újból felidézte a sokszor ismételt álláspontot: az emigráció csak akkor szólítja harcra a nemzetet, ha a Habsburg-hatalom elleni háború megindul, és biztosítva lesz olyan szövetséges erő fellépése az adott térségben, amely lehetővé teszi a felfegyver-

kezéshez szükséges hadianyagnak az országba juttatását. Kossuth hangoztatta, hogy végre sikerült olyan „kültámaszt" biztosítaniuk a nemzet számára, amilyenre „mindig hasztalan sóvárogtak" a magyar szabadságharcok vezetői. Szerinte

> *„semmi sem tett annyit a 11 éven át konokul tartogatott osztrák szisztéma megtántorítására, mint az attóli félelem, hogy működésünk folytán az olasz kormány a magyar kérdéssel magát identifikálhatja [azonosíthatja], a francia kormány pedig azt felkarolhatja."*

Könnyelműségnek ítélte a néhány ezer fővel megkísérlendő betörések terveit (amely ellen Telekivel teljes egyetértésben, már korábban is annyit küzdött), leszögezve, hogy minden ilyen kísérlet a baráti hatalmakat elidegenítené, az angolokat felingerelné, s „hazánkra okvetlenül a külintervenció veszélyét hozná". Mintha Teleki hozzá intézett hajdani figyelmeztetéseit visszhangozta volna most Kossuth, aki szerint külpolitikai érdek, hogy a „magyar harcot" megóvják annak feltételezésétől, mintha az „nem nemzeti jogokért, hanem kormányformai vagy szociális teóriákért" folyna.

Majd a tájékoztató egy korábban mellőzött kérdésre tért át, annak lehetőségét pendítette meg, hogy háborús konfliktusra sem várva

> *„a forradalmat a nemzet maga benn a hazában kezdené meg, s nem kívülről vitetnék be. Ekkor az iniciativa [kezdeményezés] felelőssége nem a miénk, hanem a nemzeté lesz."*

E sorok Kossuth belső vívódásairól árulkodtak. Emigránsként a kezdeményező szerepét csak a nemzetre háruló kockázat minimumra csökkentése esetén vállalta. De emiatt nemcsak az emigráció radikálisainak, még inkább álradikálisainak vádaskodását kellett elviselnie, hogy akadályozója a tettre készek akcióinak, hanem saját kétségeit is, vajon helyes-e óvatos politikája. Ám a felszabadító háború időpontjának elodázása és ennek valószínű következménye, a hazai alkukészség növekedése ellenére sem vállalta a külső kezdeményező felelősségét. Ugyanakkor visszariadt attól is, hogy emigránsként magára vegye a felelősséget a Habsburg-hatalom belső válsága kiaknázásának elmulasztásáért. Ez magyarázza, hogy a belső kezdeményezésnek a lehetőségét is felemlítette, mégpedig nagy súllyal, nem is minden biztatás nélkül. – Kijelentette, hogy nemzeti felkelés esetére Garibaldi, az önálló seregszervezésre mindig kész olasz szabadsághős segítséget ígért. Sőt az olasz kormány maga is leszögezte, nem engedné meg, hogy egy általános magyar felkelés esetén a Habsburg-hatalom teljes katonai erejét annak elnyomására fordíthassa. E nyilatkozatnál nagyobb garanciát – folytatta Kossuth szokott őszinteségével – önálló felkelés esetére azonban nem nyújtottak. (Ma már tudjuk, hogy Cavour olasz miniszterelnök miközben egy „időelőtti" magyar felkelést visszatartani törekedett, valóban el volt szánva a hadba lépésre, ha Magyarországon az új olasz háborús kezdeményezést megelőzően Habsburg-ellenes szabadságküzdelem tör ki. Sőt utasította is hadügyminiszterét a katonai felkészülésre ennek esetére.) A tájékoztató gondolatsora, amelynek folyamán ismételten felbukkant az utalás a felszabadító háborúval egybekötött felkelés kisebb és az önálló hazai kezdeményezés nagyobb kockázatára, a döntést az otthoniakra hárítva zárult:

„Mi a nemzetet követni mindig készek leszünk, de harcba vezetni csak a fentebb említett feltételek alatt fogjuk."

Április utolsó hetében Teleki pártjának vezérkarára, vagy legalábbis annak irányadó csoportjára ernyesztőleg hatottak a nemzetközi fejleményekről szóló hírek. Kossuth őszinte tájékoztatóját az új olasz háborús kezdeményezés elhalasztásáról megerősítette Cavour miniszterelnök április 18-i azonos tartalmú nyilatkozata, a veszélyérzetet pedig fokozták azok a híradások, melyek arról számoltak be, hogy a cári csapatok elfojtották a varsói zendülést.

A fiatal Károlyi Sándor grófnak, a titkos szervezkedésben és Teleki pártjában egyaránt fontos szerepet játszó Károlyi Ede féltestvérének e napokban Jósika Miklóshoz intézett levelei közvetlenül tükrözik azt, milyen súlyos dilemmák gyötörték ez idő tájt a többségi párt vezetőségét. Április 24-i levelében Károlyi Sándor az emigráció megnyugtatására leszögezte: „nem kell aggódni afelül, hogy a ház ti. a képviselőház ne talán úgy alkudna meg, mint mi azt nem óhajtanánk". Majd annak fejtegetésébe bocsátkozott, hogy a Habsburg-hatalom számára így elkerülhetetlenné válna vagy ismét erőszakhoz folyamodni, vagy

„Eötvös eszméjének alkalmazása, ti. a dualizmus, … hogy a német-szláv provinciák külön alapon, a magyarok ismét külön alapon kormányoztassanak".

Majd az Eötvös József által már korábban röpiratban részletezett elgondolás ellenében saját köreikben felhozott legfőbb érveket összegezve így folytatta:

„Az ily felosztás tartóssága is problematicus természetesen, minthogy végül… vagy jobbra, vagy balra kellene a dinastianak gravitálni,… azon rész, mely az elnyomott volna, elválna a másiktól erővel is. Tehát elmennének a német-slav provinciák Németországhoz, vagy ha a magyar rész volna a nyomott fél, az szakadna el, függetlenségében, vagy más szövetségben keresendő jobb jövőjét. Ily formán Eötvös csak időt nyerne, de ki nem kerülhetné a forradalmat és az egésznek szétbomlását."

Károlyi Sándor – lehet, hogy őszintén, de lehet, hogy csak az emigráció megnyugtatása végett – a gondolatsort nem minden ellentmondás nélkül azzal zárta, hogy „Austria bukása lehet egyetlen reményünk".

Az emigráció figyelmét nem kerülte el azonban, hogy Károlyi leveleiben mindez a közeljövőt illető új meggondolásokkal társult. Arról írt ugyanis, hogy megegyezés híján az országgyűlés feloszlatása bizonyosan bekövetkezik, amit Teleki abonyi programnyilatkozatával ellentétben szemmel láthatóan aggodalmat keltő fejleménynek tartott. Ha ugyanis az uralkodó új országgyűlést hív egybe – fejtegette – „a baj itten csak az, hogy félni kell a nép között történő bujtogatásoktól, melyeket az új választásokkor fognak megpróbálni ellenünk, hogy meg ne választassunk, hanem parasztok, kikkel könnyebben fog a kormány boldogulhatni."

S egy szót sem ejtve arról, hogyan törekednek Teleki demokratikus programjával összhangban elébe vágni a feltételezett „bujtogatási" kísérleteknek, azon aggodalmaskodott az ifjú informátor, nyilvánvalóan Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes és Károlyi Ede nézeteinek tolmácsolója, hogy az esetleges új választásokon nagy hát-

ránnyal járna pártjukra, ha az ő radikalizmusukat vádolhatnák az országgyűlés feloszlatásának „előidézésével". Miután annak „veszélyéről" szólt, hogy Deák Ferenc felirati indítványának előterjesztése „több szavazatot" elhódíthatna tőlük, egy többségi párt tollvivője részéről meglepő fordulattal annak bizonygatásába kezdett, hogy

> *„ily eset előfordulta ránk igen, de az egész ügyre nem veszélyes, mert nem az fog dönteni Európában [értsd: a nemzetközi közvélemény ítéletében], hogy vajon győztünk-e, hanem az, hogy a ház fele [ti. Teleki tábora] egyáltalában nem is akart szóba ereszkedni a bitorló hatalommal, míg a másik is [ti. Deák pártja], habár szintén nem tudja elismerni az uralkodó jogcímeit, csupán és azon okból, hogy ne lehessen a magyar legislatióra [törvényhozásra] róni… a történhető szakadást… ereszkedik azon koncesszióba, hogy írjon a tettleges uralkodónak."*

De teszik ezt a Deák vezette „feliratiak" – bizonygatta – „olyanokat követelve egyébiránt, melyek a ház másik felének követeléseit tökéletesen magokban foglalják."

Teleki meghátrálásra késztetésének kísérlete

Teleki eredetileg azt akarta, hogy az országgyűlés nyilatkozatban szögezze le jogvédő álláspontját és jogkiterjesztő szándékát, majd az 1848. évi alkotmányos biztosítékok helyreállításának elmaradására hivatkozva saját maga mondja ki feloszlását. Az emigrációban kialakított koncepciónak megfelelően így kívánta útját szegni még az alkudozás lehetőségének is, s rávenni a nemzetet a felkészülésre fedezéket nyújtó passzív ellenállásra, míg a felszabadító küzdelem feltételeit sikerül kialakítani.

Nem tudjuk, milyen arányban támogatták párthívei Teleki nyilatkozattételre és az országgyűlés önfeloszlatására irányuló javaslatát, csak azt, hogy a pártvezetőség végül is unokaöccse, Tisza Kálmán ellenindítványát fogadta el. Eszerint olyan országgyűlési határozat elfogadtatására törekedjenek, ami ugyancsak megtagadja a kapcsolatfelvételt a törvénytelen uralkodónak tekintett Ferenc Józseffel, de az országgyűlés együttmaradása folytán eleve nem zár ki további lépéseket.

A határozati indítvány tervezetét egy bizottság dolgozta ki. Tagjai Teleki László, Tisza Kálmán, Podmaniczky Frigyes, Nyáry Pál és Madarász József voltak. Javaslatuk szerint az országgyűlés addig nem foghat érdemleges tárgyalásokba, míg azokon a Magyarországtól különválasztott, de 1848-ban hozzá tartozó, illetve vele akkor újraegyesült országrészek megválasztandó képviselői is részt nem vehetnek. Pedig – szögezték le – az országgyűlésre igen fontos teendők várnak. „Az alkotmányos alap… visszaszerzése és biztosítása" megköveteli: a trónváltozás, azaz Ferenc József trónfoglalása kérdésének „komoly bírálat alá" vonását; az ország függetlenségét biztosító törvények érvényesítését; a velük ellentétben álló rendelkezéseknek, így magának az Októberi Diplomának és a Februári Pátensnek a „megsemmisítését"; az 1848-as törvények „azonnali teljes életbeléptetését" s ezzel nemcsak a nemzet szabadságának biztosítását, hanem azt is, hogy „bennünket egy népellenes, a nemzetek jogaiba ütköző külpolitika eszközeivé tenni nem lehetend" többé; s végül a törvénytelenül elítéltek és üldözöttek jogainak helyreállítását. Mindezek után kerülhetne sor azon kérdések tárgyalására, „melyeknek megoldásával be kell bizonyítanunk – az abonyi programnyilatkozatból visszacsendülő szavak –, hogy mi valóban egy szabadelvű politika barátai s a haladás zászlóvivői vagyunk."

A párt kész Horvátországot saját belkormányzattal rendelkező, független társországnak elismerni, sőt a horvátok további nemzeti törekvéseinek is utat engedni, ha azok a két ország „közös érdeke veszélyeztetése nélkül" teljesíthetők. A „demokrácia vezérelvének, a jogegyenlőségnek" megfelelően „mindazt" megadni kívánják a nemzetiségeknek, „ami a közös haza integritásával [területi sérthetetlenségével] nem ellenkezik". Telekiek a megyerendszer újjászervezését „népképviselet alapján" javasolva feltehetően azokra az önkormányzati garanciákra is gondoltak, amelyeket Kossuth ez úton kívánt a nemzetiségeknek biztosítani. „Szóval és tettleg" bizonyítandónak nyilvánították azt, hogy minden más „államnak", mindenekelőtt a Habsburg-bi-

rodalom országainak „szabadságát és jólétét" akarják előmozdítani. Indítványozták a zsidók polgári, politikai és vallási jogegyenlősítését, az „úrbériséggel rokon természetű viszonyoknak" s a volt földesurak még fennmaradt kiváltságainak „kárpótlás, illetve megváltás alapján" történő maradéktalan felszámolását. Célul tűzték az iparszabadságot gátló „intézményeknek" (értsd a céheknek) az eltörlését, a „teljesen a szabad kereskedés elvére alapított vámrendszer" bevezetését, országos hitelintézet megteremtését s általa „olcsó pénz" juttatását a „födmíves osztály" számára, a termelés fejlesztését, folyamszabályozást, a vasúti összeköttetés megteremtését a Felvidékkel, Erdéllyel, Horvátországgal és Fiuméval, a közvetlen világkereskedelmi kapcsolat kialakítását „minden irányban." – Mindezt – hangsúlyozta záróformulájában a tervezet – az országgyűlés csak határozatba foglalhatja, hiszen nincsen törvényes uralkodója az országnak. Nem is szólva arról, hogy a felelős miniszterek hiánya is lehetetlenné teszi az érintkezést a „tényleges hatalommal".

Nemcsak formáját, hanem tartalmát tekintve is határozott indítvány volt ez, noha hiányzott belőle, amire Teleki abonyi beszédében utalt, az 1848-as törvények új államjogi biztosítékainak követelése; csupán a „népellenes" külpolitika elhárításának szükségességéről előadottak jeleztek ilyen igényt. Elfogadtatása esetén azonban így is alkalmas volt arra, amit az emigráció vezetői még Telekivel együtt ajánlottak hazai híveiknek. Alkalmas volt az alku megakadályozására az országgyűlésen, idő nyerésére a felszabadító háború feltételeinek kialakításáig.

Teleki tudomásul vette ugyan nyilatkozattételi javaslatának határozativá szelídítését, de – pártja radikálisainak hamarosan közreadott, *1847 vagy 1848?* című röpirata szerint – „kevéssé titkolá e napokban csalódásának fájó érzetét, látván az ingadozást ott, ahol azt szerencsétlenségnek tekintette." Pedig az új olasz háborús kezdeményezés elodázását és Deák felirati javaslata ismertté válását követően még erősebb ingadozást kellett tapasztalnia.

Károlyi Sándor, aki már napokkal előbb azon lelkendezett, hogy az ellentábornak, a feliratiaknak a követelései az övéiket „tökéletesen magokban foglalják", április 28-i levelében hosszú – s nem kevés következetlenséget is magában foglaló – fejtegetésbe bonyolódott. Annak megértetésére törekedett, miért olyan nagy öröm számukra, a határozati javaslatot támogatók számára, hogy sikerült eloszlatniok azt a Deák Ferenc követőinek táborában élő feltételezést, hogy „mi a szakadás pártját képezzük", majd lelkesen közölte, miszerint „ma már megegyeznek abban, hogy ilyen kevés van köztünk és hogy a mi tömegünk 48-at akarja csupán". Immár úgy szólt saját magukról, mint akik abban reménykednek, hogy az országgyűlésen felmerülő kérdések egész sorában a feliratiakkal „összeolvadva" elsöprő többséget szerezhetnek. Majd visszatérve „azon nézet" erősödéséhez, hogy „mi nem vagyunk a szakadás emberei, hanem csak a relatív szakadás felé megyünk; ti. a 48-iki törvények meg vagy meg nem adásától feltételezzük a szakadást", szándékos vagy véletlen elszólásként, de mindenképpen panaszosan így folytatta:

> *„Szeréntem az igen rosz, hogy sokan nem hiszik ereszben T[eleki] L[ászló] őszinteségét és köztünk legyen mondva méltán is, mert ha ki is békül, csak mint malum necessariumot [szükséges rosszat] s akarata ellenére teendi azt. Úgy reményelteté velünk, hogy ezen hitét némelyeknek el fogja hárítani, ha lehetséges."*

Rendkívül fontos Károlyi Sándornak ez a hivatkozása, amit alig tíz nappal Teleki László öngyilkossága előtt vetett papírra. Hiszen azt tanúsítja, hogy saját pártja vezérkarában nem tekintették őszintének Teleki közreműködését a feliratiak és határozatiak tervezett közelítésében, sőt úgy ítéltek, hogy azt legfeljebb szükséges rosszként és „akarata ellenére" teszi; tegyük hozzá, ha egyáltalában teszi. – S minthogy a levél az emigrációnak szóló tájékoztató volt, legfeljebb sejtetheti, milyen roppant nyomást gyakoroltak Telekire a két párt közti egyezkedés érdekében.

Károlyi Sándor előadásának hitelét öregbíti, hogy éppen féltestvére, Károlyi Ede gróf tette a Határozati Párt vezetőségében azt az új indítványt, amit Telekire nyilvánvalóan csak „akarata ellenére" tudtak rátukmálni. Károlyi Ede azt ajánlotta, „lényegére nézve" tegyék magukévá Deák velük már megismertetett felirati javaslatát, hiszen az „alapjogainkat" illetően egybeesik az elkészített határozat-tervezettel a külpolitikával foglalkozó pont kivételével, amivel viszont Deák feltehetően hajlandó lesz kiegészíteni alkotását. Ha pedig így az államjogi kérdésekben tartalmilag azonos javaslat kerül az országgyűlés elé – folytatta Károlyi Ede –, úgy csak a formai kérdést (határozat vagy felirat?) kellene a többségnek eldöntenie. A tervezett határozati indítvány belpolitikai javaslatai pedig különválasztott tárgyalásuk esetén még szélesebb körű támogatásra számíthatnak, mint az államjogi alapkérdésekkel egybekapcsoltan, ami – fejezte be érvelését – „a bizalom nem csekély növekedését idézné elő", tudniillik a nemzetiségi és a polgári jogkiterjesztésben érdekeltek körében.

Az újabb indítvány vitáját nem ismerjük; csak azt tudjuk, a párt vezetősége magáévá tette Károlyi Ede javaslatát, mégpedig abban a formában, hogy alakilag határozatként és „módosítványokkal" elfogadja Deák munkálatát. Teleki Lászlóra hárult a feladat, hogy mindezt konkretizálja és a képviselőház vitájában kifejtse.

Kirajzolódóban voltak egy pártközi megegyezés körvonalai. Révész Imre akadémikus, debreceni lelkész és képviselő május derekán így számolt be erről bizalmas barátjának:

> *„mi, kik a határozat mellett vagyunk, még Teleki halála előtt arról valánk biztosítva, hogy Deák indítványa nem lesz sem határozat, sem felirat, hanem oly valami, mely bármely alakba önthető leend".*

A magyar konzervatív kormányférfiak, akik utolsó reménységüket látták abban, ha az országgyűlés a további tárgyalások lehetőségét felirat elfogadásával biztosítja, aggodalmasan hallották a híreket Deák állítólagos készségéről arra, hogy indítványát formai megkötés nélkül terjeszti a képviselőház elé. Egyikük, gróf Apponyi György országbíró, 1848 előtt a Metternich-rendszer magyar kancellárja, egy Deákkal folytatott bizalmas megbeszélés után, április 30-án azonban már azt táviratozhatta Bécsbe báró Vay Miklós kancellárnak, hogy

> *„a felirat vagy határozat kérdésében a Teleki-párt Deákkal alkuban van, s utóbbi amazokkal már-már megegyezni hajlandó, hacsak Bécsből határozottan ki nem jelentetik, hogy a határozat az országgyűlés feloszlatását vagy rövid idő alatti feloszlatásával való fenyegetést vonandja maga után, mely esetben Deák kész volna felirati javaslata mellett megmaradni, s inkább az országgyűlésben szakadást előidézni, mint a szakadás előidézéséért a felelősséget elvállalni."*

Szőgyény alkancellár május 1-jén jegyezve fel ezt a közlést hozzáfűzte: „Apponyinak az általa így jelzett értelemben válaszoltunk." Ez rögtön meg is tette hatását. Apponyi már másnap, május 2-án közölte Vay kancellárral, hogy

> *„távirati sürgönyöd következtében a vastag* – ez volt Deák Ferenc fedőneve a konzervatívok levelezésében – *azonnal elállott a fúzió eszméjétől, és olyannyira erősödött meg elhatározásában, hogy még a birodalmi tanácsnak megnyitása alkalmával tartott trónbeszéd sem tántorította őt el a felírás melletti indítványától."*

Azaz Deák a már-már létrejött pártközi megegyezés ellenére végül is úgy döntött, hogy a forma megjelölése nélküli javaslat helyett, mindjárt felirati javaslatként terjeszti elő indítványát. S teszi ezt annak ellenére, hogy említett bécsi trónbeszédében Ferenc József hajthatatlannak mutatkozott a tekintetben, hogy a Februári Pátens diktátumának megfelelően Magyarország képviselőinek is csak „az egységes és oszthatatlan császári birodalom" közös parlamentjében lehet némi beleszólásuk a legfontosabb államügyekbe. Apponyi, amikor levélbeli részletesebb előadásában megismételte, hogy Deák kész – az országgyűlés feloszlatásának elkerülése végett – indítványát felirati javaslatként előterjeszteni, és „erősen agitál", hogy ebben pártja is kövesse – már szükségesnek tartotta hozzátenni –, de az „bizonyos, hogy sokan elesnek tőle, és hogy ő kisebbségben marad, mégpedig nagy többség ellen".

Nem ismeretes, hogy Teleki mikor tudta meg, miszerint Deák mégis felirati javaslatként teszi meg indítványát. A trónbeszéd radikalizáló hatásával minden bizonnyal maga is számolt, hiszen nővérének május 1-jei keltezéssel küldött kiadatlan levelében azt írta, hogy Ferenc József beszéde „úgy hangzik, mint egy hadüzenet Magyarország alkotmánya ellen. Nagy ingerültséget keltett mindenütt." – Károlyi Sándor – május 4-én keltezett levélfogalmazványának tanúsága szerint – továbbra is úgy tudta, hogy Deák „nem… mint párt ember" szól majd, hanem mint olyan, aki „a pártok felett áll". Majd megismételte azt a véleményét, hogy a forma kérdése

> *„ma már veszít jelentőségéből, annál is inkább, minthogy Deák indítványát tartalmilag az egész képviselőház magáévá teszi majd, s így a vita nem is lesz érdemleges".*

Május első hetében mindenesetre tovább növekedett Teleki személyes felelőssége, de nem kevésbé feladatának bonyolultsága is. Hiszen nemcsak önigazolásból, hanem őszinte meggyőződésből képviselte az emigráció koncepcióját, miszerint Magyarországnak az önkényuralom válsága alkalmat nyújthat függetlensége helyreállítására, ha a hazai politikai életben azok az erők jutnak túlsúlyra, amelyek felismerik, hogy nem a Habsburg-hatalommal, hanem a nemzetiségekkel és a szomszédos népekkel kötendő szövetség az igazi érdekük, és készek is az ennek megfelelő politika gyakorlására. A képviselőház többsége olyan időpontban sorakozott fel programja és személye mögött, amikor a közvélemény egy közeli új olasz háborús kezdeményezéssel számolt, s kérdéses lehetett Teleki számára, mennyire bizonyul kitartónak tábora, ha a vártnál hosszabb ideig kell megfélemlítés és csábítás közepette helytállnia. Lehetetlen volt nem tapasztalnia, hogy programjának a demokratikus jogkiterjesztést s különösen a nemzetiségekkel való megbékélést áldozatok árán is szorgalmazó pontjai ko-

rántsem részesülnek minden követője részéről ugyanolyan lelkes támogatásban, mint a független államiság helyreállítására irányulok.

Minthogy egy felkelés kirobbantását – az elszigetelődés kockázatát mérlegelve – az adott időpontban nemcsak Kossuth odakint, hanem Teleki idehaza sem vállalta, az ingadozás erősödésének, az alkukészség fokozódásának, tábora számbeli többsége ellenére pozíciói romlásának megakadályozását csak világos perspektívákat nyújtó s pártja különállásának indokoltságát egyértelművé tevő politikától remélhette. Sikerének feltétele az volt, hogy képes legyen az új helyzetben a célok újrafogalmazására, s hogy legyen olyan gárdája, amelyik kész annak gyakorlati érvényesítésére. Csak ebben az esetben remélhette, hogy felkészítheti az ország politikailag tudatosítható erőit a törvénytelen hatalommal szembeni ellenállás magasabb szintű folytatására, míg kialakulnak, és kialakíthatók lesznek a függés és elnyomás elleni küzdelem tényleges feltételei.

Hogy Teleki a pártja vezetőségében Károlyi Ede indítványa nyomán rá háruló feladatot nem lavírozásra, hanem új iránymutatásra kívánta felhasználni, azt annak a kéziratnak a szövege tanúsítja, amit öngyilkossága után íróasztala fiókjában találtak meg. A rendőri szemlejegyzőkönyv „mint látszik még be nem végzett országgyűlési beszéd"-nek nevezte a kéziratot. Eredetije megsemmisült, esetleg lappang valahol. A kutatás rendelkezésére csupán az a szöveg áll, amit egy héttel Teleki halála után a sajtó közölt. Ezzel – néhány nyelvtani, illetve stiláris korrekciótól eltekintve – azonos az a szöveg, amit egy újabb hét múltán, 1861. május 23-án Grabarics Ernővel a képviselőházban felolvastattak, majd önálló füzetben is megjelentettek. Minthogy ismeretlen, kiknek a kezén fordult meg a kézirat Teleki május 8-ára virradó éjjelen elkövetett öngyilkossága és május 15–16-i sajtóbeli közlése közti időben, képviselőházi bemutatását pedig éppen a súlytalan, de Teleki politikájától a legelsők között eltávolodó Grabaricsra bízták, nem zárható ki annak lehetősége, hogy a fogalmazvány megcsonkítva került nyilvánosságra. A szöveget a sajtó „beszédtöredékként" publikálta, illetve a rendőri szemlejegyzőkönyvhöz hasonlóan „csaknem egészen bevégzett beszédnek" nevezte. Az előadás folyamatossága arra enged következtetni, hogy a kézirat eleje, esetleg a vége utalhatott „töredékességre". Az eredeti kézirat hiányában eldönthetetlennek kell tekintenünk, vajon befejezetlen vagy esetleg megcsonkított volt-e Teleki hátrahagyott írása. A szöveg azonban így „töredékességében" is alkalmas annak megvilágítására, milyen álláspontot vallott Teleki a végnapon az alapkérdésekben, milyen módon kívánt eleget tenni a pártja vezérkarának többsége által megfogalmazott kívánságnak, hogy álljanak el a külön indítványtól, és módosítványokkal Deák előterjesztését fogadják el határozatként.

A „beszédtöredék”

Teleki „beszédtöredékének” a korabeli sajtóban közreadott szövege teljes terjedelmében a következő:

„Helyzetünket kívánom constatirozni. S ezt, reménylem, senki sem veendi nekem rosz néven. Tudom, hogy aki mint én, hosszú száműzetés után került vissza honába, könnyen eshetik azon gyanúba, hogy egykori külországi helyzetét összetéveszti jelen honi állásával. Azon leszek, hogy ily gyanúba ne essem, s szóllva múltról, jelenről, szóllva belföldi és külföldi viszonyokról, szem előttem tartandom mindig, hogy csak egy alap lehet itt mindnyájunkra nézve általánosan egyesítő s egyedüli biztos, a törvényes.

Országgyűlésünk első lényeges teendőjéről levén szó, lehetlen nem vetnünk egy tekintetet azon hatalomra, mellyel szemben állunk. Ítéljük meg tette után. Mindenki tudja, mi 1848-tól fogva egész mostanig történt.

Azt a véres harcot hazánk ősi alkotmánya, annyi királyi helybenhagyással, s eskü vel szentesített törvényei ellen, melyben ő volt a támadó.

Tudja az idegen hatalmassággali szövetkezését hazánk ellen [az 1849. évi cári intervencióra utal] a haza önállásáért, törvényeiért küzdött honfitársaink sorsát.

Tudja annyi feledhetetlen dicső vértanú sorsát! annyiét, ki számos évig tartó börtönnel, száműzetéssel, vagyonvesztéssel lakolt, s lakol hona iránti hűségeért önkényszabta rendeletek, jogi szempontból teljesen semmis eljárás és ítélet folytán.

Tudja egyfelől azt a sok ontott vért koholt felségsértési bűnért, másfelől pedig ezzel merő ellentétben a követelt s gyakorlott hódoltatói jogot ugyanegy hatalom részéről.

Tekintve pedig az egész hazát, mindenki tudja legszentebb jogainak lábbal tiprását, szétdarabolását, nemcsak minden önállásának megszűntetését, minden törvényeinek felforgatását, hanem teljes megsemmisítésének hirdetését, s munkába vételét, megsemmisítésének a concordatum nevében [a Habsburg-hatalom és az egyházi állam között 1855-ben létrejött, a magyar államjogokat is sértő egyezményre utal], megsemmisítését – új találmány – az osztrák birodalmi épség nevében, megsemmisítését a germanisatio nevében, tudja az országnak mindennemű, hazánkban ismeretlen, önkényszabta direct és indirect adó legtűrhetlenebb s utáltabb nemei, monopóliumok általi túlterheltetését s kizsákmányoltatását.

1860-ban pedig látunk egy úgynevezett új aerát kezdődni, melynek következtében kellene, enynyi méltatlanság és gyötrelem után a honfi kebelben bizalomnak keletkezni. Mondják, ezen hatalom azóta az alkotmány terére állott, és Magyarhon ősi jogai ezentúl respectálva lesznek. Tehát visszaállítva a kétoldalú kötés, mely e hazát az osztrák dynastiához csatolá, elismerve annak mind lényege, mind hordereje; munkába véve törvényeinknek – ide értve a 48-kiakat – életbe léptetése. [Az Októberi Diploma ígéreteire és a velük kapcsolatos konzervatív reménykeltésre utal.]

Épen nem! A régi alkotmány helyett, melynek erejénél fogva Magyarhon egy független, teljes önkormányzási joggal bíró ország, s melyet az osztrák korbeli 14 fejedelem esküje és hitlevele szentesített, egy, az egységes osztrák monarchia eszméjén alapuló új diploma adatott ki, mely szerint Magyarhon csak egy provincia lenne, s mely egy octroyrozás, azon léleknyugtató kilátással, hogy azt a mostani osztrák uralkodó minden utódai, ha kedvük lesz reá, megerősíthetik, ha nem – nem.

Ha annyi királyi eskünek és diplomának az uralkodó hatalom nevében nem volt érvénye, ugyan kérdem, ennek a teljhatalmi szép ígéretnek, hogy lenne! S minő fölséges az már csak úgy is, mint ígéret? Említ egy pragmatica sanctiót, mely az örökösödési rendet meghatározza, de a mi 1723-ik 1-ső, 2-ik és 3-ik törvénycikkeink ignorálásával csupán az osztrák ház tagjai közt 1713-ban april 19-én megállapított örökösödést idézi, s már ezáltal államjogunk megsemmisítését mondja ki.

Említi ugyan, hogy Magyarhonban a törvényhozói hatalom a fejedelem és országgyűléssel kö-

zösen gyakoroltatik, de hozzá teszik, hogy azon tárgyak kivételével, melyek egy osztrák birodalmi tanácsra átruházandók.

S nézzük ezen tárgyakat, abból azután láthatandjuk, hogy mi marad az országgyűlés teendője. Amint a pátensben mondatik, világos, hogyha a közös birodalmi érdekekre vonatkozók, az érc- s egyéb pénz- és hitelügyek, a vámok és kereskedelmi dolgok, a bélyegdíj, a posta-, távirda- és vasútügy, a katonai kötelezettség útja-módja és rendezése, valamint új adók és terhek behozatala, mint szinte a fennálló adók és illetékszabások fölebb emelése, a só árának emelése és új kölcsönök felvétele, a fennálló államadósságok átalakítása, az ingatlan álladalmi tulajdonnak átváltoztatása vagy megterheltetése, ezennel csupán a birodalmi tanácstól függend: úgy a magyar országgyűlés teendője alig volna több a semminél.

S megjegyzendő még az is, hogy itt csupán adó emelésről van szó, az adó leszállítása annálfogva a reservált fejedelmi jogokhoz tartoznék.

Soha még az »alkotmány« szóval lélekrázóbb visszaélés nem történt, mint hazánkra nézve ama pátens által s óta. Kell-e ennek írott bizonyság? Ott van a pátensen kívül a január 16-iki leirat, mely alkotmányellenességben még túl megy a pátens értelmén is, ott a febr. 26-ki nyíltparancs [a Februári Pátensre utal], mely országunknak az osztrák birodalomba teljes beolvadását nyíltan kimondja, s irányt is alapít, melyben hazánkat a birodalmi tanácsban képviseltetni akarja, sőt kimondja azt, hogyha különben nem lehetne, még országgyűlésünk mellőzésével is teljesedésbe vétetik annak minket illető rendelete; tehát idegen törvényhozó testület alá rendeltetésünket s önállásunk teljes megsemmisítését – rémként hirdeti, soha még nemzetnek jogai nyilvánosabban nem forgattattak fel, mint ama pátens által, annak következtében minden felelősség megsemmisítve, minden alkotmányos garantia eltörölve. Törvényeink legsarkalatosb része, jelesen a 48-kiak, úgy tekintetnek, mintha nem is léteznének, vagy mintha újból kellene azokat megalkotni és szentesíteni, hogy érvényük lehessen, respectálva pedig semmi sincs, nemcsak alkotmányos kormányzatú önállásunk, s létünknek legfőbb garanciája, még territoriális egységünk sem.

Tiszteletben tartva még személyes bátorság sincs, mivel minden kormány az ország lakosinak tartozik, még az sem, hogy honpolgárt csak ítélet folytán büntethetni. Aki a bécsi kormány neheztelését magára vonta, minden, nem is mondom, törvényes, de akárminemű bírói eljárás és ítélet nélkül csak egyszerűen elfogatik, kivitetik az országból, s idegen földön bebörtönöztetik.

Égrekiáltó az, mi Asbóthtal és társaival történt [Asbóth Lajos volt honvéd ezredes február derekán történt letartóztatására és elhurcolására utal], soha ilynemű csak félig-meddig polgárosult absolutismus alatt nem történt.

Tagadhatatlan tehát, hogy bármi borzasztó lett légyen az ország állapota a pátenst megelőzött 11 év alatt, tömérdek sérelmeink ezen pátens által nemcsak nem orvosoltattak, de sőt tetőztettek.

Ilyenek ama hatalom tettei, mellyel szemben állunk.

Lássuk, mi az a hatalom? Jogát osztrák dynastiának mondja, örökösödés útján követeli.

Azon okmányok szerint, melyek előttünk állanak, három személy lehet szóban, kit ezen örökösödés illet.

Egyik törvényes megkoronázott magyar király V. Ferdinánd, ki még él, de nekünk úgy jelentetik az, mint ezelőtt 13 évvel lemondott, azonban lemondása mind lényegében, mind alakjában honunkra nézve törvénytelen, érvénytelen.

Törvénytelen, érvénytelen:

1. azért, mert az ország híre, tudta, s beleegyezése nélkül történt;

2. mert minden királyi eskü és kötlevél, az ország sarkalatos törvényei, jelesen az 1723. 1., 2., 3., 1741. 11., 1790. 10., az 1848-ki 3. t. cikkely ellenére, mik az ország alkotmányos önállását, nemzeti kormányát, s azonfelül még annak formáját is megállapítják és biztosítják, honunkban ismeretlen, idegen miniszter ellenjegyzése mellett történt.

Törvénytelen s érvénytelen továbbá:

3. mert a lemondás idegen nyelven készült;

4. végre, mert az csak a császári koronáról szól, a magyar koronát pedig nem is említi.

A másik személy Ferencz Károly Főh[erce]g, ki szintoly lényegében és alakjában is törvénytelen oklevél által mondott le azon örökösödési jogról, mi V. Ferdinánd lemondása törvénytelensége miatt őt meg nem illethette, s szintúgy, mint V. Ferdinánd, csak az osztrák császári koronáról mondott le.

A 3-dik személy Ferenc főherceg a jelenleg uralkodó osztrák császár [Ferenc Józsefre utal], ki ezen kétszeres törvénytelenség következtében követel magának trónörökösödési jogot, s azonfölül azon 13 év alatt, melyektől fogva azt gyakorolja, azon föltételeknek, melyekhez a magyar királyi jog kötve van, egyikét sem teljesítette. Ő az, kitől kölcsönzi nevét a mostani hatalom, mely nem egyéb, mint a bécsi osztrák kormány, valamint 1849-től 1860-ig a legtúlzottabb, s csupán fegyveres erőn alapuló absolutismus, úgy 1860-dik évi október óta minden históriai s jogalapot ignoráló octroyrozás útján akart célt érni, s országunkra nézve tabula rasát lát maga előtt most is, mint látott a leplezetlen despotismus idején, melyet kénye-kedve szerint tölthet be.

Ilyen levén múltjára s jelenére azon hatalom, mellyel szemben állunk, világos előttem, hogy mi tisztán históriai, jogi szempontból indulva mondhatjuk ezen hatalomnak, hogy országunknak fegyveres erővel megtámadása, és idegen hatalommali szövetkezés hazánk alkotmányos létele ellen, hazánk törvényes önállásának megsemmisítése, mi abból következett: a 12 éven át gyakorlott tisztán hódoltatói jog, s annak kifolyása az ostromállapot, s az a sok méltatlanul és törvénytelenül ontott vér, mely égre kiált, s a rá folytatott minden fejedelmi esküvel s kötlevéllel szembeütköző, nemzetünk lételét ignoráló idegen birodalombai beolvasztó rendszer, az az egyoldalú octroyrozás a kétoldalú kötés helyett, meg minden, mi abból ezen kétoldalú kötés ellenébe azóta következett, azt a kötést, melyen alapul hazánkban az uralkodási jog, végképen széttépte.

A királyi lemondásnak minden tekintetbeni érvénytelenségét, s a lemondás folytán követelt örökösödési jog alaptalanságát nem is taglalva, hanem csak azt tekintve, hogy ugyanazon törvényeken alapszik országunkban az uralkodói jog, melyeken hazánk alkotmányos függetlensége s nemzeti országos önállása, s hogy mindezen törvények annyi év óta megsemmisítetteknek nyilvánítattak, példátlan megátalkodottsággal, s kíméletlenül lábbal tiportattak s tiportatnak naponta, ugyanazon hatalom által, mely most uralkodói jogot követel: világos, hogy mi az, mi ebből önkényt következik.

És midőn mi ezt nem tesszük, midőn mi a lábbal taposott kötést mindannak dacára mi annak megsemmisítésére történt, nem akarjuk megsemmisítettnek tekinteni, hanem bár nem feledve a múltat, készek vagyunk mindazon lélekrázó tények után, melyekre utaltam, azt, mint még fönállót tekinteni, természetesen azon föltétel alatt, hogy az ezentúl a maga helyes értelmében vétessék, mint olyan pactum, mely valamint két oldalon egyaránt biztosítja a jogokat, úgy mindkét oldalról egyiránt kötelez: akkor mi sok mindenfélével vádoltathatunk, de mérséklet hiányával, de túlzással, de forradalmi tendentiakkal bizony nem.

Azonban, midőn mi így teszünk, midőn mi csupán az annyi esküvel pecsételt alkotmányunkra alapítva minden jogainkat, e törvények szentségétől nem akarunk ellenséges ámbár, de épen logikai következtetéseket vonni, s ezáltal jogaink békés elismerésének, s helyreállításának útját állani; azt nem veheti nekünk rossz néven senki sem, kinek a jogról s méltányosságról fogalma van, ha helyzetünket a tettleges hatalom irányában egész nagyszerűségében öleljük fel, hiszen ebből következik aztán a mi teendőnk.

13 év óta új Ausztriát hirdetett és hirdet a tettleges hatalom, egységes Ausztriát, egy új találmányt minden históriai alap nélkül, korlátlan uralkodói joggal, s minden egyéb jognak megsemmisítésével. E hatalomnak orgánumai azon kezdték működésüket, hogy dicsőítették e tervben levő nagy művet, mintha már létrejött volna.

Egyúttal példátlan makacssággal haladtak e lehetlen, semmi célra nem vezethető pályán.

Tudjuk, miként bántak a magyar alkotmánnyal, szintúgy bántak több rendbeli saját octroyrozásaikkal s az úgynevezett Gleichberechtigunggal. [Arra utal, hogy hatályon kívül helyezték még Ferenc József 1849. március 4-i oktrojált, parancsolt »alkotmányát« is, amelyben a birodalom minden nemzetének Gleichberechtigung-ot, jogegyenlősítést ígért.] Tabularását csináltak mindenütt, feledték, hogy nem ezt, hanem nemzetet kellett volna csinálniok, azt a nagy egységes osztrák nemzetet; egy kis anachronismust követtek el, Nagy Károly császár idejében képzelték magokat, legalább is ezer évvel tévesztették el a számítást, megkísértették legalább conscriptiók útján létrehozni a papíron; [arra utal, hogy a népösszeírások alkalmával különböző manipulációkkal a valóságosnál több német lakost mutattak ki;] ott sem sikerült. Azonban mindenki engedelmeskedett, nem volt, nem lehetett ellentállás, mit tehetett volna fegyveres erővel szemben a lefegyverzett jog, szilárdul viselték magukat, sokan szóltak, írtak, kértek, követeltek a jog nevében, mit használt, nem kellett rokonszenv a kormánynak, engedelmességet követelt, erre pedig elég volt a nyers erő.

Dicsérték magukat e kormány emberei, erre sem volt szükség, dehát öntudatuk megkívánta tőlük ezen elégtételt. Rágalmazták a legyőzötteket, a polgáriasulás bajnokainak nevezték magukat, népszerűségüket kürtölték, rendelkezésükre állott minden diplomatiai befolyás, hazánk jövedelmei-

nek minden kútforrásai, az osztrák örökös tartományoké, a birodalom minden népeinek túlterheltetésével, a 48-ik évi jövedelemnek kétszeresénél sokkal többre emelt status jövedelme, egészen óhajtásuk és érdekük szerint szervezett belkormányzat, rendőrség, igazságszolgáltatás, roppant fegyveres erő aránytalanul megnövelve a birodalom erejéhez képest. Használták kényük, kedvük szerint mindezt, mi lett a következés?

Elszigeteltetés Európában a háború idején, a fegyveres erő legyőzetése, egy tartománynak elvesztése [az 1859. évi háborúra utal, amely Lombardia elvesztésével zárult,] fenyegető veszély, hogy még egyéb is utána megy, évenkint egyre-másra százhúsz millió forintnál többre menő bizonyos deficit, annak következtében a törlesztési alap teljes kimerítése, vasutak és államjavak eladása után is, kétmilliárddal megnövelt státusadósság, minden hitelnek elvesztése, minden állam-obligatiók [államkötvények] s hasonlóan, a bankjegyek roppant értéktelenné léte, közel 50%-ra menő ágió, [a nemesfém-pénz felára], általános népszerűtlenség a birodalom minden népeinél, annak következtében a kormányzásrai teljes tehetlenség, általános zavar és bonyodalom, s minden jobbra változás lehetlensége.

Pénz kellett, hitel kellett, mód a hadsereg fenntartására, rokonszenv és bizalom kellett Európában, rokonszenv és bizalom a birodalom népeinél…

Hol keresni mindezt?

Az absolutismus kútforrásai ki voltak merülve, béke idején is végromlásra vezetne ilyen helyzet, pedig háború küszöbén állott e hatalom. Próbát kellé tenni az alkotmányossággal, önkény adta s szabta szabadsággal. Ez volt a 20-ik októberi diploma eredete. Annyi octroyálás után uj octroyálás, a törvényes állapot elismerése helyett.

A birodalmi tanácsban mondott trónbeszéd eléggé érezhetővé teszi, honunkra nézve, szempontját ama hatalomnak, megvárja magyar-, horvát-, szlavon királyságaitól, valamint Erdélytől, hogy a 26-ik februáriusi nyílt parancs szerint, azon birodalmi tanácsban képviselve lesznek, az azon alapuló összalkotmányt, az egységes császári birodalmat egész hatalmával védeni, annak minden hántását nyomatékosan vissza-utasítandja.

Ezzel szemben miben bízzunk hát, mint saját magunkban, belföldi szintúgy, mint világhelyzetünkben.

Hogy hazánk ügye 48. óta nagy változáson ment át, az szembeszökő.

Küzdött, vesztett, de küzdelem, veszteség előtt, alatt és után valamint hazánk is erőben és európai jelentőségben nőttön nőtt és gyarapodott.

Hol kell keresnünk ennek okát? Ügyünk szentségében és törvényességében mindenek előtt, amint ezt hazánk egy nagy államférfia oly fölségesen kifejtette. [Kossuth 1858. évi angliai előadássorozatára utal.]

De ez megvolt mindig, azelőtt is, miért van hát, hogy helyzetünk legyőzetésünk dacára is erősebb, mint valaha?

Hősi küzdelmünk hírnevet szerzett.

Nemzetünk, utolsó küzdelme erejének tanúsága volt, ennek következése az, hogy valamint mi magunk magunkban, úgy mások is, most inkább bíznak bennünk, mint azelőtt.

Van azonban olyan szempont, mire méltán több fontosságot helyezhetünk.

Ez nemzetünknek az 1848-ki törvények általi átalakulása.

A független, felelős magyar minisztériumról alkotmányos lételünk e talpkövéről – a szempontból nem is szólok.

A főok, miből következett e reánk nézve oly előnyös változás az, hogy hazánkat 48 előtt kiváltságos osztályok bírák, 48 óta pedig az egész nemzet, az összes nép, az, hogy a kiváltságok eltörölve, és a haza minden lakosi bevezetve alkotmányunk sáncai közé.

A behozott népképviselet, a jogegyenlőség, a közös teherviselés, az úrbéri viszonyok végképeni eltörlése teszik, hogy most oly erősek vagyunk.

Lehet-e azt valaha szétbomlasztani, mi ily fölségesen, s oly békés úton egybeolvadott? Sikertelenek e tekintetben az önkény törekvései.

Így áll a dolog a hazára nézve.

De ezen változásnak minket illetőleg európai következménye az, hogy az igaz szabadság zászlótartóiként tűntünk föl az egész világ előtt.

Mi kezdtük a democratiai átalakulást, szomszédaink pedig követték példánkat. Így történt különösen az úrbéri viszonyok eltörlésére nézve, s az osztrák örökös tartományokban mindenütt, így Galíciában is, de másutt is, például az aldunai tartományokban történtek, ha nem is ugyanazon kiterjedésben, mint nálunk, a mieinkhez hasonló intézkedések, úgyhogy országgyűlésünk azáltal, hogy a haza határai közt a jogegyenlőséget létesítette s megalapította, az ország határain kívül is – legalább húsz millióra menő népség felszabadítója lőn. Ez hazánknak talán legnagyobb dicsősége.

Ezt soha nem feledendi el a polgárisult világ.

Akkor lettünk tekintélyes hatalommá Európában – midőn az megtörtént.

Azóta vannak szövetségeseink.

Az a változás, mi nálunk, s annak következtében szomszédainknál történt, még az ily tekintetben annyira megkésett Oroszhon ellenmozgalmaira is kihatással volt.

Az a haladási zászló, mit hazánk 48-ban megragadott volt, küzdelmünk nagyszerűsége mellett azon főok, minélfogva a külföld hazánk ügyével, szembe Ausztriával, jobban ismerkedett meg, mint történt ezelőtt.

Fel volt ébresztve a világ figyelme – sokkal inkább, mint mikor küzdelmeink egy kiváltságos osztály által bírt alkotmány nevében folytattatván, csupán csak a gravaminális szűk körre [a »sérelmi« politikát folytató rendi ellenzékre utal] szorítkoztak.

Igaz, hogy Európa is ezen utolsó 13 év alatt szellemileg sokat haladott, a nemzetek megismerték egymás érdekeit, józanabbul fogják fel és több méltányossággal, mint ezelőtt. Amennyiben az embernek tulajdonítható, kinek tulajdoníthatunk e tekintetben dicsőbb részt, mint azon nagy férfiúnak, kit Franciaország fejének ismer, mint 3-ik Napóleonnak, ki a nemzeti igényeket oly magasztos szempontból fogta fel, mint nem még soha előtte fejedelem.

De az események ellenállhatlan ereje, e tekintetbeni annyi közös szenvedés, ennélfogva a szövetkezés szüksége tette a legtöbbet.

Érti hát most a külvilág, kik vagyunk, s mit képviselünk Európában! Tudják, hogy alkotmányos független kormányunk, Magyarhon az európai súlyegyen egyik legfőbb biztosítéka.

Mert egyrészt, minden panslavisticus tendentiák ellen megvédi Európát. Mint ez magában értetik. Szintúgy másrészt, garantiája Európának a germanisatio ellen. Garantiája annak, hogy a német szövetség nem fog a mostani határon messze túlterjeszkedni, nem alakul át, egy 40 millió lélek helyett 70 millió lelket számító roppant birodalommá.

Mikor 1851-ben Ausztria a drezdai conferenciákban azon tervvel lépett fel, hogy a német szövetségbe minden országaival, ide értve Magyarországot is, bekebeleztessék, felzúdult ez ellen egész Európa, mert a német szövetség ilyetén megnövekedésében Európa egyensúlyának felforgatását, tehát a közbéke veszélyét látta.

De ha sikerülne a bécsi kormánynak honunkat illető beolvasztási és megsemmisítési terve, mellékes, de annyival biztosabb úton létesítve volna amaz egyensúlyt zavaró terv, akár ki volna mondva, akár nem, hogy Magyarhon a német szövetségbe tartozik, miután Magyarhon szabad institutiói romjai fölött az egységes Ausztria uralkodnék, az pedig a német szövetség tagja volna, s tettlegesen Magyarhon is ahhoz tartoznék, habár jogi szempontból nem is. A dolog nevezetesen világos; aki a német szövetségnek magyarhonrai kiterjedését nem akarja, azt sem akarhatja, hogy Magyarhon Ausztriába belé olvadjon, annak Magyarhon alkotmányos állami függetlenségét lehetlen nem óhajtania.

Ha pedig Némethon való érdekeire vetünk tekintetet, lehetlen meg nem győződnünk arról, hogy azok is független alkotmányos Magyarországot kívánnak, mely Ausztriától külön államot képezzen.

Nem szóllok én egyes uralkodói házak családi érdekeiről, absolut kormányok pártolóiról, azokról, kik Némethon nemzeti s alkotmányos politicai fejlődését szűk és önző tekintetekből gátolni kívánják. Ezekre nézve, természetes, nincs kívánatosabb, mint – mi eddig, fájdalom, gyakran történt – hogy valamint német hadsereg idegen földön, úgy német földön idegen katonaság használtassák a jó rend és közbéke helyreállítására, amint azt ők értelmezik. De hiszen az ilyen emberek semmi nemzetiséghez nem tartoznak – s ezek voltak azok, kik a németek nemzeties politicai átalakulását hódoltatói, s világuralmi kecsegtetések által gátolták. Ezek független Magyarhont természetesen nem kívánhatnák. De azon németek, kikben igaz hazafias szív lakik, azok, kik a mostani oly meddő szövetség helyébe, mi nem egyéb, mint az egészre nézve nyűg, a szabadelvűség ellen pedig biztos fegyver, korszerűbbet kívánnak állítani, mely necsak az udvari diplomatiának nyisson tért, hanem

népképviselet legyen egyik legfőbb tényezője – lehetlen, hogy Magyarhon alkotmányos függetlensége elismerését és létesítését, lelkök mélyéből ne óhajtsák – lehetlen, hogy be ne lássák, hogy ugyanazon bécsi kormány, mely nemzetiségünket és alkotmányos jogainkat folytonosan ignorálja, egyszersmind a német nemzetiségnek is legnagyobb s legveszélyesebb ellensége.

Tudjuk, hogy eddig is Ausztria volt a német szövetség átalakulásának a népképviselet alapján a legnagyobb ellensége. Nem volt készen reá.

Hogy is volna ilyesmire készen az egységes Ausztria, annyi idegen nemzetiséggel küzdve, egyiknek igényeit sem kielégítő festett alkotmányával, hogyne irtóznék egy ajtajánál fölállított valódi alkotmányos élettől, melyben mint szövetséges hatalom ő is tartoznék részt venni; hogyne félne, hogy a valósággal élő, s ténylegesen működő német alkotmány naponta inkább elidegenítné birodalmának szövetséghez tartozó népeit a Bécsben fölállított alkotmányos fictiotól, hol lényeg s alap hiányzik.

Mellőzve a részletességeket, a német alkotmányos élet barátainak már azért is barátainak kell lenniök a magyar alkotmányos függetlenségnek, mert az osztrák tartományoknak a német szövetséghez tartozó részeire mindazt kell óhajtaniuk, hogy azok a német hazai érdekek körül centralisálódjanak, s annálfogva valami egyéb idegen külhoni centralisatiot reájuk nézve nem akarhatnak. Nekik azon kell lenni, hogy minden idegen befolyástól, autonómiájukat gátló kapocstól mentül inkább függetleníttessenek Némethon minden részei, s így az osztrák német tartományok is.

Mi lehet pedig azok függetlenségének nagyobb biztosítéka, mint Magyarhon függetlensége?

Azonkívül lehetetlen, hogy minden alkotmányos országnak egyik legfőbb óhajtása az ne legyen, miszerint nemzeti hadsereggel bírjon, az idegen katonaság ki legyen szorítva határaiból: ez hatalmának szintúgy, mint nemzeti jólétének és szabadságának legfőbb biztosítéka.

Látjuk, mi történt Némethonban az újult Ausztria uralkodása alatt. Idegen seregek küldettek Hessenbe, Schleswig-Holsteinba, [1851 utáni fejleményekre utal] s most is nagyobbrészt idegen, magyar s olasz katonaság képezi a német szövetségi várak őrseregét.

Mi történt Ausztria részéről a német birodalomra nézve régebben is azon törvényeink megnemtartása miatt, mik seregeinknek országbeli kivitelét tiltják s itthon alkalmazását rendelik.

Olvassuk a történelem lapjait a II. és III. Ferdinánd alatt – a 30 esztendős háború alatt Némethonban idegen katonaság használtatott a német szabadság elnyomására. – Magyar katonaság. – Furcsa eszmezavar – a moriamur pro Rege nostro [az uralkodóért »halni kész« magyar rendekre utal] egyrészről sem magasztaltatik annyira, mint Némethon részéről, pedig Némethonra nézve mi volt ez egyéb, mint idegen avatkozás, magyar hadsereg avatkozása német dolgokba.

Ebből ugye világos, hogy Némethonnak mily különös érdeke van azt kívánni, hogy Magyarhon alkotmányos törvényes igényei, ideértve mindent, a hadügyet is, elismertessenek és életbeléptessenek. Létei kérdése ez a német szövetségre nézve szintúgy, mint hazánkra nézve. Ezt Némethonban érti a nemzeti párt, amint működik is; továbbá, tudja azon felül az egész polgárisult Európa, melynek szintúgy szivén fekszik a korszerű haladás, mint a rend, hogy egy alkotmányos független Magyarország az, melynek békés fejlődése és előhaladása a jogegyenlőség és nemzetiségek közti testvériség alapján, valamint, azon megyei municipális szerkezetnél fogva, mely egyesek, valamint közösségek szabadságát szintúgy, mint a nagy egészet egyaránt biztosítja, keleten a civilisatiónak legjobb őre, s a török birodalom betegsége következtében támadható forrongások esetében Európának a forradalom ellen legjobb gátja leend, míg az új és egységes Ausztria a kül- és belhoni bizalmatlanság és elégületlenségnél fogva, melyet rendszere gerjeszt, ily esetben a forrongásnak csak gyúanyagul szolgálhatna. Másfelől pedig a török birodalom határain belől lakó keresztyén nemzeteknél [a balkáni népekre utal] azon alapos meggyőződés vert gyökeret, hogy soha semmi forrongások esetében sem válhatnék egy erős alkotmányos Magyarhon határainál helyzetük az ő nemzetiségük függetlenségére nézve veszélyessé, sőt épen az volna e részben őket külföldtől fenyegethető veszély ellen a legjobb biztosíték, – míg az egységes Ausztriáról éppen az ellenkezőt hiszik, s e véleménynek, minthogy a keleti kérdés nem pusztán helyiségi [helyi érdekű], hanem fő diplomatiai és polgárisulási kérdés, kihatása van az egész európai közvéleményre.

Továbbá azok kívánalmainak, kik ellenei a forradalmaknak, de baráti a renddel párosult békés haladásnak, mi felelhet meg inkább, mint olyan ország, minő a miénk, mely ősi históriai alapokon nyugszik, egyszersmind pedig alkotmányos is, és jogegyenlőségi reformjai által a kor minden alapos igényeinek eleget tenni soha nem késett, egyaránt óvakodva a vakrohamtól szintúgy, mint a tespedéstől, mint egy oly ezredéves alkotmány, melynek jótéteményét rang, osztály és nemzetiségi

különbség nélkül az országnak minden lakói élvezik. Ha maradt még etekintetben teendőnk, eddigi irányunk egész Európa szemében szintúgy, mint itthon mindenki előtt, jövő irányunknak legjobb biztosítéka.

Végre – és ez fontos Európára nézve – egy független Magyarország arról biztosítaná a világot, hogy ezentúl soha magyar katonaság népjogellenes, s nemzetek függetlenségét gátló politika védelmére nem használtatnék. Nem képzelhető független alkotmányos ország, mely csak belügyekkel foglalkoznék, külügyekkel pedig nem. Országgyűlésünknek annyi törvények adják meg azon jogot, hogy külügyeink annak ellenőrködése alól ne vétessenek ki! Miként is ne ragaszkodnánk, valamint minden egyébhez, úgy alkotmányos jogaink ezen ágához is, s miként is volna képzelhető, hogy a magyar országgyűlés egy más ország függetlensége és szabadsága elleni háború megkezdésébe s folytatásába beleegyeznék, s arra segedelmet szavazzon.

Soha nem feledendi el országunk, hogy immár az európai nemzetcsalád egyik bevett, tekintélyes tagja, sohasem lesz más nemzetek irányában hűtlen azon függetlenségi, szabadsági zászlóhoz, melyet a legnagyobb magyar vezérlete alatt és óta ily híven s buzgón követett, melyért később oly hősien elszántan harcolt és vérzett.

Az nem lehet, hogy e nemzet egy más nemzet elnyomásának szántszándékos eszközévé váljék.

Az nem lehet, hogy elveihez, valamint önmagához hű ne maradjon.

Azt tudja az egész polgárisult világ, tudja, hogy e nemzet, szintoly hősies, mint távol álló minden hódoltatói vágytól, szintoly erélyes saját ügye védelmében, mint méltányos és rokonszenves más nemzetek szent jogaik és magasztos honfiérzelmeik iránt.

A bécsi kormány és hazánk közti kibékülésnek valamint egyfelől nem lehetne más alapja, mint Magyarhon alkotmányos, teljes, törvényes függetlenségének, a 48-ki törvényeket is ide értve, teljes helyreállítása és biztosítása, – úgy másfelől nem lehetne más, mint a bécsi egész külpolitikának megváltoztatása, a mienkkeli megegyeztetése, a nemzeti igények elnyomása helyett, azokrai támaszkodás, azokkali szövetkezés értelmében.

Valamint minden egyéb, úgy etekintetben is, mindazon bizalmat és rokonszenvet, mit Európában ezen közvetlenül lefolyt 13 év alatt elvesztett Ausztria, azt megnyertük mi.

Sok egyéb szempontok közt, mi ügyünknek európai érdekét bizonyítják, még csak a külfölddeli szabad kereskedés elvét említem, mely a mostani indusztriális korszakban a legsarkalatosbak egyike, és e harcban is, melyben egyfelől a protectio és monopóliumok megcsökönösödött baráti, más részen pedig egy ily világfontosságú haladási ügy küzdői állandnak, reményli a közvélemény, hogy Magyarhon mind múltjánál, mind érdekeinél fogva a szabadság oldalán álland, s ezáltal valamint saját magára, úgy az összes Európa ipara és kereskedelmére nézve, a jólétnek egy eddig nem élvezett kútforrását nyitja meg.

Sokat említhetnék még, de miket mondék, elegendő világot vetnek mind belhoni-, mind világállásunkra.

Lehetnek pillanati s eventuális tekintetek, mik helyzetünkre befolyással bírhatnak, de azok, miket mondék, nem csak egy, vagy más véletlenből, esetlegességből, hanem helyzetünk erejéből merítettek, nem függnek tehát a pillanati események változékonyságától. Helyzetünkből csak a maradandót jelöltem ki. De ezekből, miket csak rövid vázlatban sorolék elő, bátran merem azt a következtetést kihúzni, hogy minden kardcsapás, mely Magyarhont jogos függetlenségi követeléseiért sújtaná, egyszersmind Európa legszentebb, legbecsesb érdekei elleni merénylet volna.

Lehet, hogy ily merénylet is pillanatra sikerülne, de aki tenné, bizonyosan megadná az árát rövid idő alatt.

Minő következtetést lehetne ily helyzet természetéből kihúzni! Azonban valamint abból, hogy a rajtunk elkövetett tömérdek törvényszegés és méltánytalanság emléke él bennünk, hogy dicsőítjük vértanúinkat, nem feledendjük el soha az ostromállapot áldozatait, hogy ugyanazon törvényeken alapszik az uralkodói jog, melyek megsemmisítetteknek nyilvánítanak, nem akarjuk azt következtetni, mit jogosan lehetne, hanem csak azt, hogy azon lábbal tiport törvények mindenekfelett érvényeseknek ismertessenek el és életbe léptessenek, úgy abból is, hogy azon hatalom irányában hatalomnak tudjuk magunkat, s erőnk teljes érzetével s öntudatával bírunk, azon bátorító öntudattal, hogy a lefolyt 13 gyászos év alatt minden tekintetben csak növekedtünk és erősödtünk, s annál fogva azon nyugtató reménnyel vagyunk, hogy ámbár sok ideiglenes szenvedéseknek lehetünk kitéve, a jövő mindenesetre miénk, s még abból is, hogy midőn dolgaink így állanak, azon hatalomnak, mellyel szemközt állunk, alkotmányunk irányábani ellenséges indulatára nézve, lehetlen a kétség,

annyira világos minden tette, szava, – csak azt vonjuk ki következtetésül, hogy szilárdan megmaradva a jogalapon, erőnket fönntartsuk, amennyiben lehet növeljük, mert jogaink békés kivívására is, azon ellenséges akarattal szemben, mely a bécsi kormány részéről naponta nyilvánul, csupán erőnk érzetében kellend reménylenünk. Képzeljük csak az ellenkezőt, hogy mi gyöngék volnánk! ők pedig erősek!!

Ily szempontból pártolom én különösen azt a fölséges szerkezetet, mely előttünk áll, [Deák munkálatára utal] szükség, hogy minden tekintetben föltartsuk a jogalapot, törvény adta állásunkból egy talpalatnyit se engedjünk. Hiszen különben belföldi erőnket, európai helyzetünket is elvesztenők, látná a világ, hogy mi alkotmányos függetlenségre, valamint mindenre, mi ebből következik, nem vagyunk méltók. Helyeslem én, hogy a nemzet méltóságával megférő mérséklet határáig menjünk, csak azt kívánom, hogy azt át ne lépjük.

Minekutánna 13 év óta legelsőbben történik, hogy országgyűlésikig összejöttünk, mert az erőszak, mely fölöttünk azóta uralkodott, összejövetelünket nem gátolja, körültekintünk, s tapasztaljuk, hogy hazánk több kiegészítő részeinek, mint a magyar korona alá tartozó országoknak, a királyhágóntúli résznek, a katonai végvidékeknek, Fiuménak, meg Horvátországnak, Szlavóniának, Dalmátiának képviselői nem vehetnek részt tanácskozásainkban, mert nincsenek itt.

Egyrészt tehát hazánkhoz s alkotmányunkhozi hűségünk parancsolja, hogy első lépésünk hazánk lételének biztosítása, országunk és törvényhozásunk tényleges integritásának, az alkotmány, jelesen az 1848-ki törvények értelmébeni helyreállítása legyen, másfelől ama részek és országok iránti testvéries érzetünkből folyó kötelességünknek tartjuk, hogy míg azon akadályok, melyek azoknak képviselőik idejövetelét gátolják elhárítva nem lesznek, mindaddig a fennforgó fontos kérdések és ügyek végleges tárgyalásába ne bocsátkozzunk.

Ezt nem is szükség tovább indokolnunk, elég világos e részben a helyzet. E tekintetben mindnyájan egyetértünk. Sem nem ellenséges indulat, sem nem egyéb túlzás okozza, hogy itt az ország integritása kérdésénél állunk meg, s annak biztosítása nélkül nem megyünk tovább. Nemzetképviselői helyzetünk kényszerítőleg parancsol.

Azonban szólnunk kell mégis a fennforgó tárgyakról, ezen országgyűlés teendőiről, s szólnunk úgy, hogy legyen szólásunk alkotmányos jogaink mellett is bizonyság, egyszersmind tanúság azon irány felől, melyet követni szándékozunk – szintúgy a nemzet, mint az egész világ színe előtt.

Legyen aziránti biztosíték, hogy ősi alkotmányunk alapján akarunk ugyan megállani, de abból elengedni semmit nem fogunk, s hogy minden törvényeinknek, ideértve a 48-iakat, teljes elismerését és életbeléptetését követeljük, hogy a törvényeinkkel merő ellenkezésben álló bécsi osztrák rendszer hazánkrai alkalmazásának mind alapjában, mind következményeiben tökéletes megsemmisítését követeljük, az uralkodó és örökösödési jog egyoldalú és törvényellenes magyarázatától kezdve ostromállapoton, provisoriumokon, 20-adik októberi diplomán, 26-ki nyílt parancson át azon merőben törvénytelen ítéletekig, melyek bűntelen honfiakat hazájok törvényeihezi hűségökért, személyük jogaiban, vagyonukban sújtották, a külföldre menekülésre kényszerítették, mindent semmisnek nyilvánítunk, mi ezen rendszernek kifolyása volt, de midőn ezt tesszük, egyszersmind a 48-ki országgyűlés hagyományosainak tekintjük magunkat, érezve Magyarország jelen helyzetének egész nagyszerűségét, hűk kívánunk maradni azon irányhoz is, mit az ország jövő teendőjéül kijelelt, s így szemünk előtt tartva, mi lett hazánkból a 48-ki törvények óta, előhaladni azon alapon a jogegyenlőség pályáján.

Legyen felszólalásunk osztály- és valláskülönbség nélkül igaz democratiai, s szintúgy nyelv és nemzetiség különbség nélkül igaz testvéries.

Legyen az egyszersmind a nagy európai nemzetgazdászati érdekek iránti mély rokonszenvünk kijelentése, mely érdekek közt főkép megemlítendő a szabad ipar és szabad kereskedés.

Legyen a szomszéd, s velünk századokon át ugyanegy fejedelem alatt állott országok és tartományok minden szellemi szintúgy, mint anyagi érdekei iránti teljes méltányosságunk nyilvánítása.

Hasson kibékítőleg és megnyugtatólag Horvátországra azáltal, hogy annak velünk ugyanegy korona alatt szövetségben állott, társországi alapon teljes municipális alkotmányát elismerjük, belkormányzata körében teljesen függetlennek tekintjük, sőt azon viszonynak is, melyben eddigelé Magyarhonhoz állott, valamint a közös országgyűléseni képviseltetés módjának az ő és a mi érdekeinkkel megegyező módosítását vele közösen eszközölni készek vagyunk.

Hasson megnyugtatólag honunknak eddig az alkotmányos jogokból kirekesztve volt lakóira, ide

értve az izraelitákat, azon biztos ígéret által, hogy a teljes vallási, politikai és polgári jogegyenlőség minden hitfelekezetre kivétel nélkül kiterjesztetik.

Hasson megnyugtatólag hazánk nemmagyar ajkú népeire azáltal, hogy készeknek jelentjük magunkat azoknak akár nemzetiségi, akár vallási érdekeikre nézve nyelv-, nemzetiség- és valláskülönbség nélkül a teljes és jogegyenlőség alapján mindent megadni és biztosítani, mi a közös haza integritását nem veszélyezteti.

Hasson megnyugtatólag a földbirtokosok mindennemű osztályaira azon nyújtott biztos remény által, hogy az örök időkre megszüntetett úrbériséggel rokon természetű mindennemű birtoklás, valamint kisebb királyi haszonvételek mindkét fél iránti méltányosság és illő kárpótlás, illetőleg megváltás útján tökéletes megszüntetése ezen országgyűlés fő teendője leend.

Végül pedig legyen ezen fölszólalásunk egész szelleme olyan, miszerint senkinek se lehessen kétsége afölött, miszerint mi egy népek szabadsága és függetlensége elleni s nemzetek jogaiba ütköző politika eszközeivé magunkat tenni nem engedendjük.

Ily nyilatkozat után aztán történjék bármi, hazánk jövőjét nem féltem, oszlassék szét ezen országgyűlés, hozassék ismét be egy provisorium, mi azon hatalommal szembe, ha bármit űzne is, hatalom, s a két hatalom közt az erősebb maradunk."

Ez volt, s így, ilyen szenvedélyes hitvallással ért véget a Teleki által hátrahagyott „beszédtöredék".

Teleki gondolatgazdag, ám csiszolatlan, ismétlésekben is bővelkedő, szakaszosan nehezen követhető fogalmazványa sokat elárul azokból a dilemmákból, amelyekkel nehéz helyzetében szembe kellett néznie. Ugyanakkor vitathatatlanná teszi, hogy kiutat is talált, s hogy képes volt irányt mutatni, megfelelőnek ítélt politikai magatartást ajánlani pártjának és nemzetének.

Az emigrációnak még az ő közreműködésével kidolgozott koncepcióját próbálta az adott helyzetre alkalmazni. Jogvédő álláspontra helyezkedett, akárcsak Deák. Dicsérte, sőt „fölséges szerkezetnek" nevezte, a feliratiak vezérének a beolvasztó bécsi törekvésekkel szembeszálló munkálatát. (Maga Kossuth is úgy ítélt, hogy Deák „a nemzet jogait törvényes téren férfiasan megvédte".) De ugyanakkor Teleki – akárcsak Kossuth – nem érte be ennyivel. A legális fórumon is olyan új alkotmányos garanciákat követelt, mint elengedhetetleneket, mindenekelőtt a hadügy és a külügy terén, amelyek – aligha remélt megadásuk esetén – Magyarország alkotmányos erőit az önrendelkezéshez szükséges hatalmi eszközök tényleges birtoklásához juttatták volna. Ellenkező esetben – s az adott időpontban csak erre lehetett számítani – az új olasz háborús kezdeményezés elodázása és a németországi válság érlelődésének lassúsága ellenére teljesül hazai legális taktikájuk alapkövetelménye: az alku megakadályozása.

A „törvényesség" erőteljes kiemelése nemcsak a legális politikai fórumokon megvívandó küzdelem taktikai kelléke volt. Teleki, messzemenő összhangban a Batthyány-Kossuth-kormány, sőt az Országos Honvédelmi Bizottmány hajdani helyzetmegítélésével, őszinte meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy 1848/49-ben a magyar átalakulás erői álltak a törvényesség talaján, s küzdöttek alkotmányos eszközökkel a törvénytelen útra lépett Habsburg-hatalommal. Teleki szemléletével is összefüggött, meg azzal is, ahogy az 1849 utáni európai politikai tendenciákat megítélte, hogy a társadalmi forradalomtól igyekezett elhatárolódni. Amikor sikerült Párizsból a Törökországba menekült Kossuthtal kapcsolatot teremtenie, 1849. december 27-i levelében arra figyelmeztette, nagyon fontos, hogy minden megnyilatkozásában „a rend és

a jog emberét inkább tüntesd ki, mint a forradalomét". 1850. január 26-i levelében pedig azt fejtegette, hogy

> *„föl kellene a külhont világosítani azon elvről, mellyet Magyarhon képvisel. Szabadság elve, alkotványos rend elve az, nem revolutionarius elv."*

Nem szabad arról sem megfeledkezni azonban a „beszédtöredékben" foglaltak mérlegelésekor, hogy az elhatárolódás a „forradalmi tendenciáktól" Teleki fogalmazványával csaknem azonos értelemben fordult elő a magyar országgyűlés 1849. évi legradikálisabb államjogi megnyilatkozásának, a Függetlenségi Nyilatkozatnak a szövegében is. Ugyanakkor Teleki – követve Kossuth 1858. évi angliai előadássorozatának példáját – nagyon is tudatosan és nagyon is büszkén vallotta „talán legnagyobb dicsőségünknek" a jobbágyfelszabadítással megkezdett „demokráciai átalakulás" közép- és kelet-európai szétsugárzását.

Ezzel szoros összefüggésben Teleki iránymutatása nem merült ki a nemlegességben, az alku megakadályozásának és a passzív helytállás szükségességének a hirdetésében. Aktivizálni is akart, mégpedig a szomszédos és az együtt élő népekkel való megbékélés, sőt szövetkezés előmozdítása és az 1848-ban megkezdett „demokráciái átalakulás" kiteljesítése érdekében. S korántsem öncélúan. Hanem arra figyelmeztetve nemzetét, mindez feltétele annak, hogy Magyarország megtalálja helyét, és elismertesse önrendelkezése visszanyerésének indokoltságát az átalakuló Európában, és biztosíthassa, hogy konfliktus esetén – aminek lehetőségére és vállalásának szükségességére végszavaiban leplezetlen nyíltsággal utalt – az elnyomó hatalmat fenyegesse biztos vereség.

Az utolsó látogató

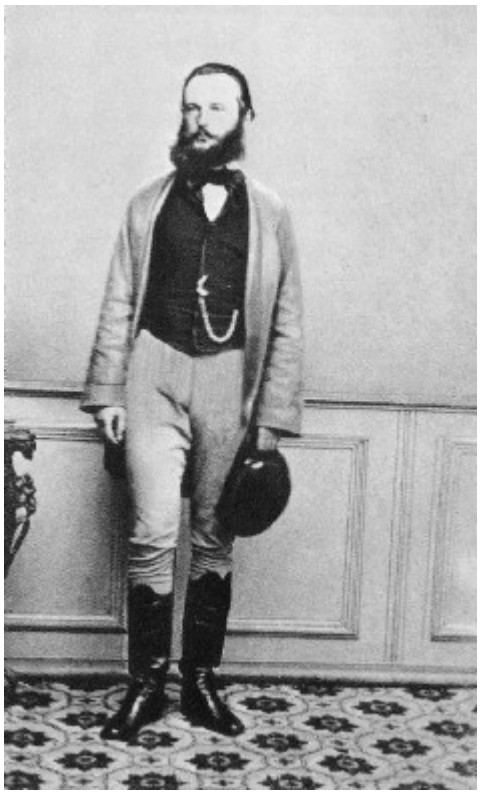
Telekinek tudnia kellett, nem elegendő a programadás, a politikai sikernek az is feltétele, hogy legyen olyan gárda, amelyik vállalkozik annak megvalósítására is. Nem lehettek illúziói pártja vezetőségének és a titkos szervezet azzal jórészt egybeszövődött irányító csoportja többségének politikai következetességét illetően. Beszédfogalmazványa arra utal, hogy csak formálisan volt hajlandó vagy képes eleget tenni a Károlyi Ede indítványa nyomán rárótt feladatnak, hogy járuljon hozzá Deák művének módosítványokkal és határozatként való elfogadásához. A „beszédtöredék" tartalma s még inkább szenvedélyes hangvétele azt tanúsítja, Teleki valósággal fellázadt a Károlyi Sándor szerint „akarata ellenére" rákényszerített döntés ellen, s lényegében annak a véleményének az elmondására készült, amit az emigrációban s hazatérte óta is oly sokszor képviselt.

Nem tudjuk, kikkel ismertette meg Teleki beszédének készülő szövegét, vagy annak tervezetét. Rendőri jelentések s Hunfalvy naplóbejegyzése szerint vitákba bonyolódott környezetével, atyafiságával, „pöröltek" vele „nem helyeselvén politikáját". Károlyi Sándor nézeteltéréseket már korábban is emlegető levelei némi támpontot nyújtanak a saját gárdájában támadt viták élességének megítéléséhez. A Jósika Miklós révén az emigrációt rendszeresen informáló fiatal arisztokrata, az öngyilkosság felfedezésének másnapján írott levelében – mintegy elszólásképpen – még a korábbiaknál is érzékelhetőbbé tette a Telekire gyakorolt nyomást. Károlyi Sándor, aki az öngyilkos államférfi elkeseredésének okait sorolva nem mellőzte Teleki testi, lelki gyöngéit, sőt újra felemlegette a drezdai útja miatti szemrehányásokat is, mindenekelőtt meghátrálásra készülő egész csoportjuk szokott mentségével hozakodott elő. Azt bizonygatta, hogy „a magyar nép" az, amely „nem képes tulajdon lábain járni", amelynek „szívéből kihalt a bátorság". Majd „a nép buta kívánataként" emlegette, hogy „meg kell egyezni minél előbb", s nem minden kétértelműség nélkül még azt is hozzáfűzte, hogy ez „sok képviselő ingadozásainak ürügyéül" szolgált. Némileg árulkodó módon hirtelen első személyre váltva szólt mindezek után arról, hogy „nem vagyunk mi magunktól másra képesek, mint passzivitásra", így jutott el arra a következtetésre, hogy Teleki mindebből „nem tudott… mást ki látni, mint azt, hogy a legjobb esetben 48-at fogjuk megnyerni". Nyilvánvalóan azt feltételezték, hogy Teleki ennyivel nem éri be (amint hátrahagyott írása bizonyítja is, hogy nem kívánta ennyivel beérni), s ezért minden módon el akarták szándékától tántorítani. Egyértelműen tanúsítja ezt Károlyi Sándor levelének folytatása:

> *„De még mi több, reá kellett, hogy ösmerjen a kishitüekre, kik őt az ország szerencsétlenségének nem átalták nevezni, reáfogva vádképpen, hogy ő szakadásra törekszik; habár ezen érzelmit elrejteni törekedett mindég."*

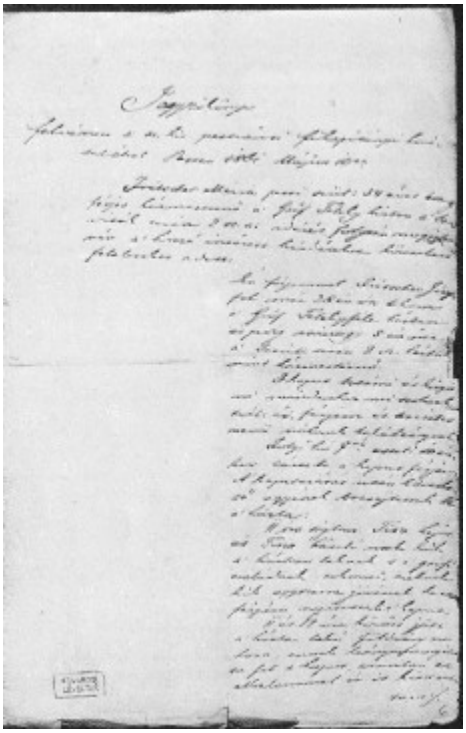
Arról, hogy ki nevezte „az ország szerencsétlenségének" Telekit, az informátor hallgatott.

Károlyi Sándor levele – annyi más forráshoz hasonlóan – arra is hivatkozott, hogy a zaklatott államférfi hazakerülése óta „többször" említette, önkezével fog véget vetni életének. De e levél az egyetlen olyan forrás, amelyik az utolsó ilyen – beváltásra is került – fenyegetésről tudósít. Az áll ugyanis benne: „Teleky Tiszának pár órával halála előtt ilyes félét mondott." Károlyi megerősíti tehát azt a rendőri kihallgatások során is számba vett tényt, hogy Tisza Kálmán nem sokkal Teleki öngyilkossága előtt megbeszélést folytatott pártvezér nagybátyjával. Gróf Teleki Gyula vallomásában ez a következő formában szerepel: „május 7-én esteli 7 óra után beszéltem vele utolszor, a mely alkalommal Tisza Kálmán képviselő úr is nála volt".

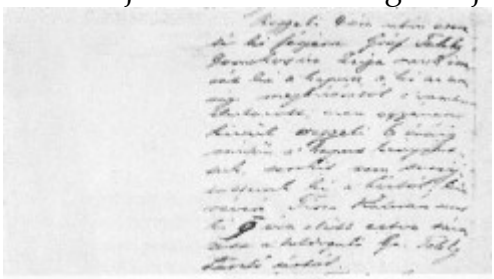
14. Károlyi Sándor gróf az 1860-as években

Nagyon fontos következtetésekre ad lehetőséget Fritscher Mária házmesterné vallomása. Amikor – férjéhez és lányához hasonlóan – arról faggatták, kik érkeztek, illetve távoztak a nevezetes éjszakán a palotából, a jegyzőkönyv betű szerinti szövegének tanúsága szerint azt mondta, hogy Teleki Domokos gróf hajnalban távozó inasán kívül „senkit sem bocsájtottunk ki a házból; kivévén Tisza Kálmán urat, ki 9 óra előtt estve távozott a boldogult Gr. Teleky László úrtól." Az időpontot rögzítő 9-es szám azonban teljes bizonyossággal utólagos javítás eredményeképpen került a jegyzőkönyvbe. (Jelezte ezt már a haláleset körülményeinek rekonstruálásában sok érdemet szerzett Hatos Géza 1981-ben megjelent cikkében is.) A számjegyet a jegyzőkönyv szövegétől eltérő tintával jegyezték be, szokatlanul nagy méretben, nyilvánvalóan azért, hogy vastagított felső fele alkalmas legyen az eredetileg leírt kétjegyű szám elfedésére. Elméletileg a javított kétjegyű szám egyaránt lehetne 10, 11 és 12. Az a körülmény azonban, hogy a javító kéz a 9-es szám fölé vastag vízszintes vonalat is húzott, bizonyossá teszi, hogy eredetileg 11-es állt a helyén. Korabeli szokás szerint ugyanis a jegyzőkönyvvezető az 1-es számjegyek fölé pontot is tett (mint manapság az i betűre teszünk), a 11-es szám fölé tehát két pontot helyezhetett egymás mellé,

15. Fritscher Mária házmesterné tanúvallomásának eleje

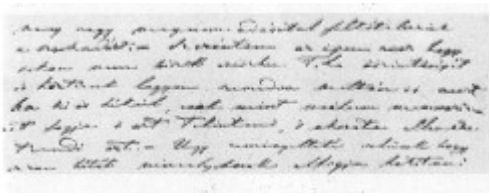
mint az például a jegyzőkönyv más lapjain jól látható is. A javító kéz az utólag berajzolt 9-es fölé húzott vízszintes vonallal ezt a két pontot is felismerhetetlenné kívánta tenni. – Tisza távozási időpontjának 9 órára változtatása egyébként sem mondható körültekintő hamisításnak. A jegyzőkönyvben ugyanis változatlan maradt mind a házmesterné, mind családtagjai vallomásának az a pontja, hogy a kaput 10 órakor zárták be. Ha tehát Tisza Kálmán valóban már 9 órakor távozott volna, a kaput nem kellett volna kinyitni számára. Kétségtelen tehát, hogy Fritscherné eredeti vallomása szerint a kapun kibocsátott Tisza Kálmán „11 óra előtt estve távozott a boldogult Gr. Teleky László úrtól."

16. Részlet Fritscher Mária házmesterné vallomásából

A jegyzőkönyv utólagos korrekciója azt mutatja, hogy a javító kéz mindenképpen palástolni kívánta azt a tényt, mikor távozott Telekitől unokaöccse. De miért? Nyilvánvalóan azért, hogy minél nagyobb legyen az időköz Teleki öngyilkosságának valószínűsíthető, esetleg tudott időpontja és Tisza távozásáé között, illetve, hogy megrövidítsék Tisza ottlétének feltételezhető idejét. Lehet véletlen, hogy Teleki inasának, Bredár Andrásnak a vallomásáról felvett jegyzőkönyvben az jól olvasható, hogy Tisza Kálmán „8 óra felé" jelent meg gazdájánál, de az, hogy meddig tartózkodott ott, korántsem. Így Tisza érkezésére két, távozására egy értékelhető adat áll rendelkezésre. Valamikor este 7 és 8 óra között érkezhetett, és éjjel 11 óra körül távozhatott, azaz több, mint három órát tölthetett Telekinél közvetlenül annak öngyilkossága előtt. Nyilvánvaló, hogy ennek a meggondolkodtatóan hosszú időnek, mintegy három és fél órának körülbelül másfél órára zsugorítását akarták elérni a Fritscher Mária vallomásában szerepelt valóságos időtartamnak utólagos megváltoztatásával. – Hiszen Teleki utolsó látogatójának rendkívül hosszú ottléte önmagában is felkelthette a gyanút, hogy találkozójuk és az azt 1–2 órával követő öngyilkosság között talán nemcsak az időbeli egymásutániság az egyedüli kapcsolat. (Csak emlékeztetünk arra, hogy a tanúk közül többen „12 óra tájban" hallottak ajtócsapódásnak vélt csattanást, a boltőr pedig „fél két óra tájban" figyelt fel „szokatlan" zajra.)

17. Részlet Károlyi Sándor 1861. április 28-án Jósika Miklóshoz intézett leveléből

Hogy Tisza látogatása és Teleki öngyilkossága között okozati összefüggés is feltételezhető, azt mindenekelőtt a jegyzőkönyvbe foglalt időpontnak utólagos megváltoztatása valószínűsíti. Feltűnő az a körülmény is, hogy Tiszát, a holtan talált államférfi utolsó látogatóját hivatalosan nem hallgatták ki; legalábbis erre hitelt érdemlő adat nem utal. – Mindez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy Tisza látogatása a beavatottak tudomása szerint is rendkívüli horderejű volt, amit szándékosan igyekeztek jelentéktelenníteni. – Meggondolandó, mi indokolhatta, hogy Tisza a rossz testi-lelki állapotban levő Telekit az óriási igénybevételt ígérő képviselőházi vita előestéjén meglátogassa és órákra lekösse. Minden bizonnyal olyasmi, ami Deák másnapra időzített indítványának megválaszolásával függött össze. – Feltételezésünk szerint Tisza látogatása az utolsó kísérlet lehetett arra, hogy a Határozati Párt és a titkos

szervezkedők élére került csoport rábírja Telekit, álljon el mindannak elmondásától, amivel tervezett beszédében a pártvezetőség által rákényszerített határozat ellen lázadni készült. Beszélgetésük tényleges tartalmáról mit sem tudunk. Közvetlenül Károlyi Sándor leveléből is csupán annyit, hogy Teleki ez alkalommal, „pár órával halála előtt" öngyilkossági szándékát hangoztatta. Megbeszélésük, vitájuk tehát a Teleki által létkérdéseknek tekintett problémák körül forghatott.

18. Tisza Kálmán 1861-ben

Feltételezésünk szerint Telekinek a nagy küzdelem előestéjén a Tisza Kálmánnal, unokaöccsével és egyik alvezérével való találkozása során még az addigiaknál is egyértelműbben kellett szembesülnie azzal a ténnyel, hogy jórészt személyes bizalma folytán egy, az övétől eltérő politikai felfogást valló és politikai erkölcsöt megtestesítő csoport került a titkos szervezet, majd pártja élére. Fel kellett ismernie, hogy ez a csoport Magyarország önrendelkezésének kivívását érdekének tekintette ugyan, de érte áldozatot hozni, kockázatot vállalni nem kívánt, s valójában kezdettől fogva arra számított, hogy az a kedvező nemzetközi fejlemények folytán kevés erőfeszítéssel is érett gyümölcsként hull az ölébe. Az új olasz háborús kezdeményezés elodázása nyomán – mint azt Teleki halálának másnapján írott levelében Károlyi Sándor érzékeltetni is próbálta – az a meggyőződés kerekedett felül köreikben, hogy „magunkon kívül fekvő erő nélkül soha semmire sem fogunk menni". – De Telekinek tapasztalnia kellett az alku elhárítása és a továbblépés bázisának megteremtése szempontjából az emigráció koncepciójában oly fontos helyet foglaló demokratikus és nemzetiségpolitikai célzatokkal kapcsolatos közönyt, sőt ellenérzést is. Jól tükröződik mindez Károlyi Sándornak a nép iránti bizalmatlanságot árasztó, a zsidók jogegyenlősítése ellen alig leplezetten érvelő, a nemzetiségi kérdést bagatellizáló leveleiben is, s persze sok mindenben, amit ez a csoport Teleki életében, még inkább halála után tett, vagy éppenséggel elmulasztott.

Nem tudjuk, felmerült-e a Teleki által olyannyira szorgalmazott nemzetiségi megbékélés ügye az utolsó megbeszélésen. De alighanem e téren is ütközniök kellett homlokegyenest eltérő nézeteiknek. Hiszen Telekiben – hogy csupán egyetlen példával éljünk – „erős támogatóra talált" többek közt Stefan Marko Daxner szlovák politikus „programja", melyet Kállay Ödön révén ismert meg. Daxner, aki úgy tudta, hogy Telekinek az együtt élő népekkel való összefogás kérdésében halála előtt súlyos nézeteltérései voltak hangadó politikustársaival, annak a túrócszentmártoni szlovák memorandumnak az egyik megfogalmazója volt, amelynek júniusi átadásakor a nagybátyja politikai örökségével rosszul sáfárkodó Tisza Kálmán, mint a képviselőház alelnöke még az udvariasság elemi normáinak betartását is mellőzte.

Telekinek rá kellett döbbennie arra, hogy az a csoport, amelynek élre kerülését segítette, terhesnek érzi az ő vezető szerepét, bár feltehetően nem ekkor és nem is unokaöccse szájából hangzott el, amit halála másnapján elszólásként Károlyi Sándor a levelébe foglalt, hogy egyesek „az ország szerencsétlenségének" tekintik, mert „szakadásra törekszik". Hogy ez a szemrehányás is minden bizonnyal az ő körükben fogalmazódott meg, azt ismét a fiatal informátor levélbeli elszólása tanúsítja. Egy héttel Teleki halála után, május 16-i levelét fogalmazva Károlyi Sándor gróf nemcsak azt vetette papírra ugyanis, hogy „Telekit pótolja" majd Almásy, Tisza és Podmaniczky, hanem már nyíltan arról beszélt, milyen nehéz helyzetbe is hozta pártjukat Teleki politikája:

> *„Hiszem azt, hogy törésre fogunk jönni és kell is oda menni, de ügyesebb lett volna politikánkat jobban marquirozni [álcázni]. Ezt lehetett volna is tenni, de Laczi ebben ártott nekünk."*

Nem tudjuk, Tisza Kálmán konkrétan mit kívánt Telekitől, több, mint három órán át győzködve nagybátyját, a többségi párt vezérét: csak szövegének szelídebbé „álcázását", vagy már azt, amit halála után Almásy és Podmaniczky bevallottan meg is szervezett, pártjuk öncsonkítását, az országgyűlés sikertelenségéért való „felelősség elhárítását" pártjuk egy részének a szavazástól való visszatartása révén? Nem tudjuk, s aligha fogjuk megtudni valaha is. De az bizonyos, Tisza azért kereste fel a végzetes estén, hogy hajlíthatóvá tegye azt a Telekit, aki hajlani nem, csak törni tudott.

Tisza hosszú látogatása idején, és azt követően a kétségbeesésnél is alighanem inkább az undor vált úrrá Telekin. Az minden bizonnyal nyilvánvalóvá lett számára, hogy önbecsülése és száműzött bajtársai oly forrón igényelt tiszteletének eljátszása nélkül nem lehet Tiszáék lavírozó politikájának az eszköze. De önmagát a felelősségtől teljesen felmentettnek akkor sem érezhette volna, ha van ereje, és nyíltan szembeszáll azokkal, akik a nevét politikája félresiklatására kívánták felhasználni. Hiszen a koncepciójával szembefordultak többsége nem kevéssé éppen az ő ajánlása, a hozzá fűződő rokoni, baráti és társadalmi kapcsolatok révén jutott kiemelkedő szerephez a hazai illegális, majd legális politikai szervezkedésben. Rá kellett döbbennie, hogy éppen ezek és akkor szigetelték el – a kapcsolattartást monopolizálva – a Kossuth vezette emigrációt és személy szerint őt magát is potenciális táboruktól, akkor torzították el a demokratizmus kibontakoztatását szorgalmazó politikájukat, amikor az önkényuralom gyötörte tömegek mindenkinél inkább még tőlük várták az irányadást.

Megírta indítványát, amely a 48-as alap új biztosítékainak követelésével az alku feltétlen elutasítását jelentette, és egyben a Habsburg-hatalmat olasz és német földön elkerülhetetlenül fenyegető megrázkódtatás kedvező alkalmára készített fel, ugyanakkor a kossuthi koncepcióval összhangban az elszigetelt felkelés kockázatának az elhárítására is utat mutatott, de nem érzett erőt a küzdelemre politikája érvényesítéséért. A fizikailag megtört, felőrölt idegzetű Teleki nem volt képes arra, hogy az őt körülfonó ellentmondások pokolkörein, a feloldásukat akadályozó hűtlen párthívek szorosan záró gyűrűjén átvágja magát, s utat találjon az abonyi programja ismeretében mögéje sorakozott képviselőházi többséghez, még kevésbé az őt hivatott politikai vezetőjüknek tekintő tömegekhez, hanem pisztolyához nyúlt…

Epilógus

A nem meggyilkolt, hanem öngyilkosságba taszított, a vállalt küzdelemre erőtlennek bizonyult Teleki halála roppant megdöbbenést keltett országszerte. Bihar megye szerint aligha volt valaha is „a halálnak megsiratottabb áldozatja" magyar földön Telekinél, akiben Nógrád „a demokrácia ragyogó lovagját", „a magyar nemzet reménycsillagát" látta. A tudós Pesty Frigyes temesvári lapjának felszólítása – „Ölts gyászt te nemzet, a fekete sereg gyászát!" – nemcsak fájdalmat fejezett ki, hanem fenyegetett is. Győrött a gyászünnepség részvevői és a császári katonaság között véres összeütközés robbant ki.

Az öngyilkosság ugyanakkor nagy megkönnyebbülést okozott a kiegyezési kísérletük végleges kudarcától rettegő konzervatív politikusok számára. Apponyi György országbíró adott hangot ennek már idézett május 12-i levelében:

> *„Teleki halála nagy és kedvező fordulatot hozhat. Deák roppant teret nyer, s vele lehet haladni, mert ő becsületesen és komolyan akarja a kiegyezést."*

De még hat évbe telt, amíg a paktum, amit Teleki oly veszedelmes következményűnek tartott, valóban létre is jött. Nemcsak a Habsburg-hatalom és Deák irányzatának a konzervatívok által egyengetett kölcsönös engedményeken alapuló közeledésére volt szükség ehhez, hanem az ellentábor szétesésére is.

A Teleki helyére lépett Tisza, a saját karrierje érdekében, kamatoztatva nagybátyja politikai örökségét, elherdálta annak erkölcsi tőkéjét. Tisza tudtával ment végbe alvezérének, a hadicselt az emlékirataiban megvalló Podmaniczky Frigyesnek az irányításával az az önleszavaztatási manőver, amely a „felelősség elhárítása" végett, a nemzetközi helyzet romlására és „a nemzetiségek ingadozó magaviseletére" hivatkozva a Teleki mögött felsorakozott határozati párti többségből határozatlan kisebbséget csinált.

A párt bomlásnak indult, néhány tagja még az országgyűlést is elhagyta, egy következetes csoport különszakadt, a zöm pedig áldozata lett Tiszáék lavírozó, felemás politikájának.

Szükségképpen bekövetkezett a szakítás köztük és a politikájuk hazai érvényesítése tekintetében általuk oly nagy nehézségek közé juttatott Kossuth-emigráció között. Annál is inkább elkerülhetetlenné vált szakításuk, mert nyíltan szembefordultak az emigrációnak azzal a felismerésével, amelynek Teleki a mártírja lett, hogy az elnyomás közösségéből csak olyan út vezet a szabadság közösségébe, amely elég széles ahhoz, hogy ráléphessen és végigjárhassa az együtt élő népek mindegyike. 1866-ban, amikor a Teleki által annyira remélt új háború a Habsburg-hatalom ellen megindult, ezért is szorult a háttérbe nálunk az együtt élő népekkel való megegyezésre alapozott felszabadulás szándéka. Realitásként ünnepelt illúzióik mámorában az irányszabó politikai erők feledésre ítélték az öngyilkosságba szorított Telekinek és a legendák

ködébe burkolt Kossuthnak az intelmeit, amelyekkel a magyarságot az „uralkodó nemzetté" kompromittáló kiegyezéstől, a történelmileg vesztes jelölt hatalommal való összefogástól eltéríteni akarták.

A forrásokról és az irodalomról

Az 1861-ben, Teleki László halálának esztendejében megjelent nagyszámú életrajz, köztük a Charles Louis Chassin-é is (*Ladislas Téléki*. Paris, 1861.), alkalmi jelentőségű volt. Tudományos igénnyel Lengyel Tamás: *Gróf Teleki László*. Bp. (1942.), majd Horváth Zoltán: *Teleki László* 1810[1811]-1861). I–II. Bp. 1964. tekintette át pályáját.

A korszak és a problematika hatalmas irodalmából a következő feldolgozásokat emelem ki, mint amelyekre leginkább támaszkodtam: Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849-1865.* I-IV. Bp. 1922-1937. – Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*. I–II. Leipzig, 1920-1926. – Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849-1867*. Bp. 1955. – Koltay-Kastner Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Bp. 1960. – Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. I–II. Graz-Köln, 1964. – Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Bp. 1967. – Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61)*. Bp. 1967. – Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Bp. 1977. – Szabad György: *Az önkényuralom kora* (1849–1867). In: *Magyarország története* (Főszerk.: Kovács Endre.) VI. Bp. 1979.

A kiadott és kiadatlan forrásanyagban széleskörűen tájékozódtam. Minthogy a főszövegben az idézett levelek és iratok keltezését rendszeresen megadom, az alábbi levéltári jelzetek, illetve szövegkiadások alapján valamennyi könnyen visszakereshető. Itt jegyzem meg, hogy a felhasznált, de az alábbiakban fel nem sorolt forrásokról kivétel nélkül szó esik 1860/61 fejleményeivel foglalkozó, fent idézett monográfiámban.

A Teleki László halála után készült rendőri jegyzőkönyvek Budapest Főváros Levéltárában találhatók. Jelzetük: Pest város. Városkapitányi iratok, IV. 1327/b. Nagy részüket elsőként közölte és fel is dolgozta: Hatos Géza: *Teleki László halálának körülményei*. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 1965/1966. 49-66. – Hatos Géza: *A „Különc" halála*. História, 1981/1. 6-8.

Teleki László idézett levelei, nyilatkozatai közül számos, továbbá „beszédtöredékének" szövege is megtalálható: *Teleki László válogatott munkái*. (Szerk. Kemény G. Gábor.) Bp. 1961. II. 39-46, 206-254. – Teleki további, Kossuthoz intézett kiadatlan levelei közül a szövegben hivatkozottak a következő jelzeteken találhatók: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) R. 90. I. 692, 731, 876, 3293, 3294, 3455.

Bozó Pálnéhoz intézett 1860. november 19-i és 1861. május 1-i leveleit l. a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának levelestárában. Kossuth és emigráns társai Telekivel kapcsolatos levelezésére és megnyilatkozásaira l.: Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. III. Bp. 1882. 274-317, 348-365. – Pulszky Ferenc: *Életem és Korom*. (S.a.r. Oltványi Ambrus) 2. kiad. Bp. 1958. II. 256-262. – *Tanárky Gyula naplója* (1849-1866). (Koltay-Kastner Jenő válogatása.) Bp. 1961. 174-262. – Továbbá: OL. R. 90. I. 3436, 3516, 3533, 3534, 3562, 3564, 3595, 3716, 3723, 3724, 3727, 3730, 3732, 3734, 3739.

Külön kiemelem Károlyi Sándornak Jósika Miklós által Kossuthoz továbbított nagy fontosságú 1861. április 24-, 28-, május 9-i leveleinek jelzeteit: Uo. I. 3720, 3726, 3731.

Károlyi Sándor további, Jósika Miklóshoz intézett leveleinek fogalmazványai a közelmúltban kerültek levéltári megőrzésbe. Sajtó alá rendezőjük, Varga János szívessége folytán már használtam közülük az 1861. május 3-, 4-, 11-és 16-i keltezésűeket. – Rónay Jácint 1861. június 1-jei kiadatlan levelét l. OL. R. 216. Vukovics Sebő iratai. – Révész Imre 1861. május 17-i Hegedűs Lászlóhoz intézett levelét l. a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni levéltárában.

A konzervatív politikusok kiadott leveleit l.: Idősb *Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*. III. Bp. 1918. – *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. (Bev. Lévay József) Bp. 1899. – Idézett kiadatlan leveleik lelőhelye: OL. P. 90. a Dessewffy család grófi ágának levéltára. Acta publica, 5/d, e.

Kortársak sorának idézett visszaemlékezéseit közölte: *Deák Ferencz beszédei*. (S. a. r. Kónyi Manó.) 2. kiadás. Bp. 1903. III. 26-30, 106-114. Idézett további emlékiratok: *Hunfalvy Pál naplójegyzetei az 1861-iki*

országgyűlésről. (Kiad. Rombauer Emil.) Új Magyar Szemle, 1902. – K. M. Kertbeny: *Erinnerungen an Graf Ladislas Teleki…* Prag, 1862.– Podmaniczky Frigyes Báró: *Naplótöredékek 1828–1887*. III. Bp. 1888. – Eötvös József említett röpirata: *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól*. (Ford. Toldy István.) Pest, 1861. – Teleki következetes híveinek idézett röpirata: *1847 vagy 1848? Tájékozásul*. (Kiad.) Több képviselő. Debreczen, 1861.

A képek lelőhelyei

A 2., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 12., 13., 14., 16. sz. kép a budapesti Munkásmozgalmi Múzeum tulajdona, a 4. és 17. sz. képen látható iratok eredetije az Országos Levéltár, a 15. és 16. sz. képen látható jegyzőkönyv eredetije a Budapest Főváros Levéltára tulajdona.

A fedélen levő festmény színes reprodukcióját és a kötet valamennyi fekete-fehér felvételét Gyarmathy László készítette.